

1

Nogle Uddrag af R. Mejborgs Bog:
Slesvigske Bøndergårde (1500—1800).

Ved Forfatteren.

Man skal lede længe for at finde halvandethundrede Kvadratmile Land, om hvilke der kan fortælles såmeget som om Sønderjylland. Og dette gælder, hvad enten Talen er om Statslivet og om fremragende Mænd, der deltog i det, eller om Folk i Almindelighed, deres Sæder og Skikke, Næringsveje, Bopæle og alt andet, som vedrører deres daglige Liv og Færden. Heraf er da Følgen, at der er skrevet meget om dette Land og dets Befolkning, og at der desuagtet endnu er overmåde meget at behandle. Blandt dette sidste er der på Menigmands Område noget, hvormed det særlig haster, fordi det må gøres af Folk, der ikke længere er unge, og det er Beskrivelser af den

Fig. 1: Dybbøl Mølle, tegnet omkring År 1800.

gammeldags Bondestand, i Lighed med Pastor Feilbergs hjertevarme og derfor så fortrinlige Skildring i „Fra Heden“, hvor Tanke- og Følelsesliv, Blad for Blad, ånder os imøde. Men et sådant Arbejde kan kun udføres af en Mand, der År ud og År ind, mere og mere lærte at holde af den Befolkning, han færdedes iblandt. — „Slesvigske Bøndergårdes“ Forfatter har ikke en sådan lang Erfaring at støtte sig til. Han har kun samlet, hvad han kunde overkomme af formålstjenlige trykte og skrevne Kilder, samt berejst Landet for at undersøge de forskellige Egne og Bygningsformer; derfor minder hans Bog i mange Måder om en Rejsebeskrivelses spredte Skildringer.

Bogen omhandler alle de Landsdele, der har hørt ind under Hertugdømmet; men her i Årbøgerne skal vi holde os til den Part, hvis Befolkning er dansk. — For Landskabernes Vedkommende er der Beskrivelser af: Femern, Landet sønder for Sli og Danevirke, Ejdersted, Halligerne og det øvrige Frisland, Mellemslesvigs Hedeegne, Angel, Sundevad, Als, det østlige og det vestlige Nørreslesvig samt Rømø. — Om sidstnævnte Sted hedder det:

Fra Ballum (halvanden Mil Nord for Højer) er der Overfart til Rømø; der køres fra begge Bredder så langt ud på Vaderne, at Båden kan lægge til ved Vognen. Man lander på Sydspidsen af Øen; her fra går Kørevejen langs med Østkysten, hvor der er en smal Strimmel Eng og Agerland, og hvor alle Bopæle ligger. Nordspidsen (Landet Nord for Juvre) er en vidtstrakt Eng og Landets bedste Del. Engdraget fortsætter sig langs med Vestkysten; men Resten af Rømø består af Hede og Klitter.

Jorden er udskiftet. Bønderne ejer Strimler, der går tværs over Øen fra Øst til Vest; som Følge heraf har hver

Mand noget af al Slags Jord, og Alle har ens Besvær med at vogte Kvæget og bjerge Afgrøden på den fjerntliggende Vestkyst.

Gårdene har **T**-Form. Som Figur 2 viser, består de af et „Rethus“, der ligger i Øst og Vest, samt en Lade og en Staldbygning, som går i Nord og Syd. Denne Byggemåde skaffer så meget Læ for Vestenvinden, at der kan være små Haver: Humlen ranker sig op ad Væggene; ikke blot Pil og Sølvpoppe, men også Frugttræer bliver ret anselige, og hårdføre Blomster, især Morgenfruer, forekommer i stor Mængde. Med de øde Strækninger til Baggrund er disse Pletter tiltalende.

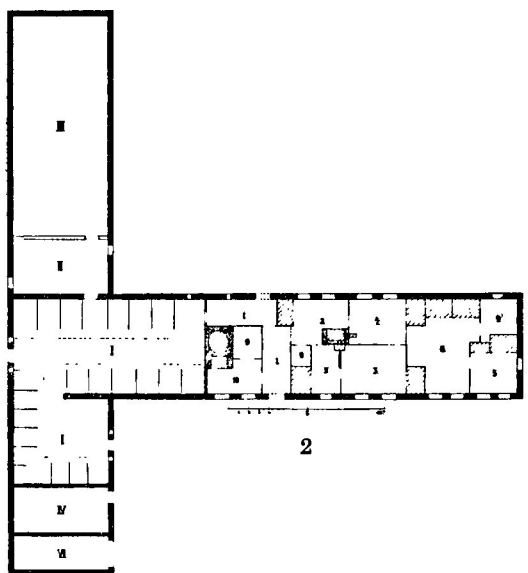

Fig. 2: Bondegård på Rømø. Jævnf. Fig. 3. I Stald, II Lo, III Lade, IV Faaresti, VI Vognskjul. 1 Fremgulve, 2 Køkken, 3 Sønderdørns, 4 Nørredørns, 5 Kamre, 6 Pisel, 9 Bod, 9' Kælder, 10 Bagers.

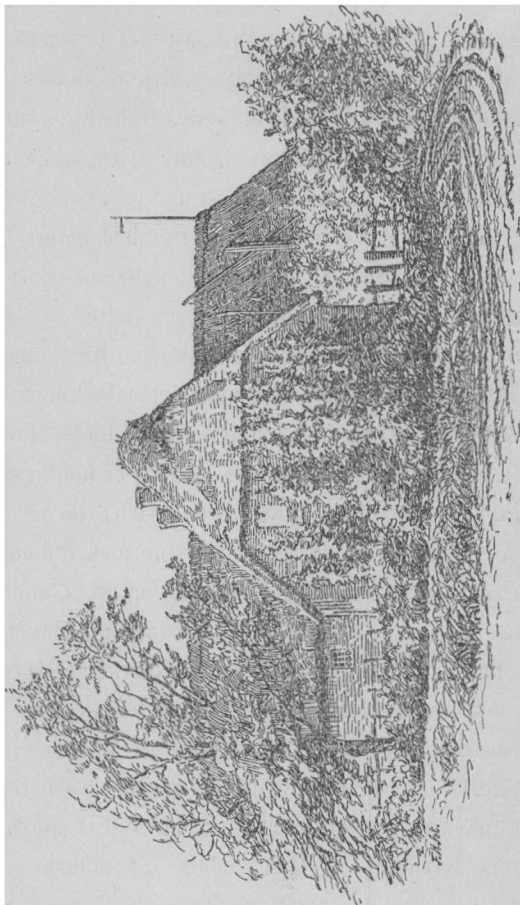
Kornet — Rug og Byg — gror godt i våde Somre. Men selv da er Græsmarkerne tarvelige; Somme er blå og gule af Blåmunk og Kongepen, og Andre er beklædte med den lødne, grå Musevikke og blege Hundevioler. I tørre Aar ses næsten ikke andet end det nøgne Sand.

Lyngen dækker største Delen af Indlandet og ligner under Blomstringen et tykt Tæppe af violet Fløjel bredt fra Kyst til Kyst. Gennemgående voxer den på et Lag Flyvesand, hvis Ujævnheder nærmest kan sammenstilles med Bølgegang i Magsvej; derved fremstår vexlende Belysning, som forhøjer Farvevirkningen. Går man hen over denne Hede, ser man snart, at her er fuldt op af forskellige Planter: Mange Tuer er tæt bevoxede med Gråris og Hvidmos; mange andre er rige på Blåbær; i Lavningerne er Masser af Ulvefod, Frytle og andet Halvgræs: her gror den azurblå Entian, der hades af Almuen, som mener, den er Skyld i Fårenes Drejesyge, og her står Fluefangeren, hvis hårede Blade kan lukke sig sammen om små Insekter og holde dem fast, til de har sprællet sig tildøde. Langt inde findes sumpede Dale med forkrøblede Siv, som på Afstand giver dem Skin af saftige Enge. Dernæst kommer et Belte af høje Klitter, hvor Toppene for det Meste danner brudte Ringe og således minder om de Landskaber, som afbildes på Månekort. Læsiderne er fulde af Klitroser, der om Forsommeren pranger med fine, bleggule, svagt duftende Blomster og senere hen frembyder velsmagende Hyben, som ligner små, sorte Kirsebær. Men hvor Nord- og Vestenvinden har frit Spillerum, er Klitterne enten nøgne eller kun sparsomt dækkede med Marehalm og Klittag. — Her fra ser man Vesterhavets Brænding, som synes nem nok at nå. Gangen.

er dog træls i Lyng og Sand; den ene Klitrække dukker frem bag den anden; Dalene snor sig, så det bliver umuligt at holde Retningen, og Afstanden skuffer idelig Øjet. — I denne Ørken er der ensomt og tyst. Man lytter efter Firbenets Raslen og Biernes Summen; det er en Begivenhed, at en Hare springer op, at en Hjejle fløjter ad sin Mage, og at Vildgæssenes Skrig ved Aftenstide lyder hen over Landet. Kun om Efteråret, når Ævret er opgivet, søger Kvæget Nattely „under Bjergene“, og på visse Årstider, da Folk bjerger Lyng til Brændsel langt inde i Heden og Hø vesterude, kommer en belæstet Vogn ad dybe Hjulspor, hvor den truer med at vælte.

Er man endelig nået gennem Klitterne, har man endda et godt Stykke Vej til Kysten; men dette Mål er Vandringen værd, eftersom Naturforholdene i al deres Simpelhed er uden Lige i det øvrige Norden. Landet er mager Strandeng og fuldstændigt fladt. Nærmest ved Klitterne dækkes det af Gråris; efterhånden afløses denne forkrøblede Busk af kort Græs — spættet med Hvidkløver —, som bliver tættere og tættere, jo nærmere man kommer Havet. Her græsser Flokke af Får, og her ligger Rækker af Hytter — Opholdssteder for Sletkarlene samt Fårefolde —, hvis Vægge er af Græstørv, og hvis Tag dannes af Vragstumper og Tang. Yderst ude er Plantevæksten frodigst: Der spreder Strandmalurten overalt sin Æbleduft; højrøde, vilde Nelliker står i store Klynger, og den violette Strandasters voxer helt ud i Havet. Selve Strandbredden er så sønderreven, at den danner talløse små Øer og Halvøer. I Vigene kan Vandet være så spejlblankt og stille, at man næppe nok fatter, man står ved Vesterhavets Bred. — Gåden løses, når Øjet søger ud mod Synskredsen; thi omtrent en halv

Mil fra Land ligger den inderste Revle, der har en Brede af flere Tusinde Fod og rager op over dagligt Vande; den danner en mægtig Dæmning langs med hele Øens Vest-

kyst. Udenfor er det dybe, vilde Hav; man ser en voldsom Brænding derude og hører dens fjærne Brusen; indenfor

Fig. 3: Bondegård på Rømø, set fra Øst. Vistnok fra Tiden omkring År 1700.

ligger et roligt Indhav, som er så fladvandet, at det engang i Ebbetid for omtrent 30 År siden lykkedes et strandet Mandskab at vade tværs over det. — I Magsvejrtager Landet; men Stormfloderne, som går hen over Revlen, sønderriver Kysten. Ikke sjældent skyller Bølgerne op over hele Forlandet; under sådanne Forhold sker det ofte, at en Mængde Får drukner, og derfor kaldes disse Enge for „Slagterbænken“. — Iøvrigt mener Øboerne, at Revlen stadig bliver bredere, at Indhavet engang vil blive udfyldt, og at Flyvesandet da atter vil fyge hen over Landet.

For en Menneskealder siden var Rømø bedre befolket end nutildags. Dengang var alle Mændene Søfolk; de Fleste levede næsten udelukkende af deres Hyre og Skibsparter. Et Stykke Jord til Byggeplads og Have kostede ikke stort; Sommergræsning til en Kø var nem nok at få; Hø til Vinterbrug blev købt i Juvre; vilde man have et Stykke Agerland, var det også overkommeligt, og Kvinderne drev Agerbruget. I vor Tid er ét Hus afbrudt efter et andet. De unge Mænd udvandrer. De Gamle bliver hjemme og passer Avlingen, så godt de formår; når de taler om svundne gode Tider, hænder det, at de tilføjer: „*No da æ Skirsfart æ forbi, å da kun æ Damskir, så æ der ent nåve re å sejl tilsøs*“.

Fra denne fattige Ø, som kun under særlige Forhold taber sit barske Præg, går vi over til det smilende Als, hvorom det hedder:

Alsingerne mener — mulig med Rette —, at deres Hjemstavn er den rigeste og smukkeste i Sønderjylland. Min Kusk sagde, at „her gror hvert År alt det, der kan stå på Jorden, og tit meget mere, end der er Plads til i Husene“. Og Kromanden i M. fortalte, at en Mand, som

havde været både i Italien og Amerika, havde stået udenfor hans Port, set mod Sonden og sagt, at kønnere end her var der intet andet Sted i hele Verden. — Den Fremmede må indrømme, at Øen er meget frugtbar, samt at Landskabet overalt er smilende og mange Steder i høj Grad malerisk. Langs med somme Hovedveje har Hasselhækkene en Højde af sex til otte Alen, og op over dem rager nu og da mægtige Asketræer og Sølvpopler. På afsides Biveje slår Grenene fra begge Hegn sammen over ens Hoved, så man på lange Strækninger går i skyggefulde Løvgange; her dufter overalt af vilde Jordbær; Humlen snor sig fra Gren til Gren, og Brombærrankerne ligger helt ud i Hjulsporene; på fugtige Steder, hvor Solen har Magt, er der store Grupper af røde Brudelys. Ved Markleddene ser man snart ned i ensomme Dale, hvor der er små Søer, som næsten helt dækkes af Åkander, snart henover bløde Bakker med Mark og Skov og med Havet til Baggrund, og snart udover tæt bebyggede Strækninger, hvor de ejendommelige brede Kirketårne tager sig ud som Borge fra Middelalderen, og hvor Hundreder af skinnende hvide Skorstene angiver Huse, som ligger så fjærnt, at deres mørke Stråtage går i ét med Abildgårdene. — Især midt på Øen er Frugthaverne anselige; de er tæt besatte med store Træer, hvis bugnende Grene må afstives omhyggeligt; under Kronerne er et Tæppe af kort tæt Græs, og der søger Fårene ofte hen på varme Sommerdage. — Man studser ved her at finde Motiver til det forrige Århundredes Hyrdebilleder. — Nordpå er der yppige Blomstehaver. Storbønderne har moderne, engelske Anlæg med Plainer og Buskadser. Småfolk derimod følger middelalderlig Skik og lader Rabatterne danne geometriske

Figurer; hos dem kan man næppe nok komme frem for en myldrende Mængde af gammeldags Blomster. Allevegne ses Balsamblade og Krusemynter, Jomfruen i det Grønne, Riddersporer, Fløjelsblomster og Baldersbryn; sammesteder findes en sådan Mængde af Morgenfruer og brændende Kærlighed, at det skærer i Øjnene. Langs med Husene står Rækker af Stokroser; brandgule Pralbønner slynger sig op ad de rødstolpede Vægge, og de små Vinduer er fulde af Balsaminer og Geranier. Her og der har Husmandsfolk fået finere Blomster; somme Hytter er helt dækkede af Slingroser og Klematis, og i Haver, som ikke når synderligt udenfor Tagdryppet, er der prægtige Fuchsier og Veronicaer, ja undtagelsesvis endogså Kasser med Myrther og Lavrbærtræer. — Yndet af alle er den røde „Blåreklokke“ (Valmuen) med det hvide Kors.

Samtlige Landskabsbilleder er blevne til på den Måde, at Forfatteren, strax når han kom til en ny Egn, spændt iagttog det, der gav Stedet sit Særpræg, og uopholdelig nedskrev sine friske Indtryk; før han forlod det pågældende Område, blev Fremstillingen udfyldt og afrundet. Det, der er fortalt, gengiver altså en pålidelig personlig Opfattelse. Hvem, der har levet hernede med åben Sands, kender sikkert alle de omtalte Enkeltheder; derimod kan et stærkt sammentrængt Billede, hvor de interessante Punkter er rykkede tæt sammen, vistnok forekomme en og anden for farverigt. — Om de Forandringer, der i Tidernes Løb indtrådte i Naturen, haves kun sparsomme Optegnelser.

Hvad de gamle Bopæle angår, må det siges forud, at de nuværende Gårde ikke i og for sig kan give os et fyldigt Indblik i de foregående Århundredes Bygningsskikke, og at Forskeren desuagtet er heldigt stillet på dette Om-

råde, eftersom han har et fortrinligt Hjælpemiddel i talrige, bevarede Aktstykker, særlig i Skiftesager og Matriculskort. Disse udviser, at de forlængede Gårde, som repræsenterer gammel dansk Bygningsskik, endnu omkring År 1700 kunde findes helt nede ved Sli og Danevirke samt vesterude, så langt som Gesten strækker sig; og de viser tillige, at alle øvrige Bygningsformer nord og vest for disse Punkter er yngre end Reformationstiden. Følgelig ligger det nær at slutte, at i Middelalderen fandtes danske Bygningsskikke overalt, hvor det danske Sprog havde hjemme.

Alle de gamle Gårde har været ens indrettede. „Sædehuset“ *), der lå i Øst og Vest med Hovedfacaden mod Syd, var så smalt, at der kun var Plads til en Række Værelser. For at bøde på denne Mangel, havde somme Folk bygget en bred „Kvist“ (Karnap)**) ud fra Midten af den nordlige Langvæg, og Nogle havde desuden rejst endnu en Kvist midt på Sydsiden; sådanne Huse kaldtes „Korshuse“, fordi deres Grundplan var korsformet.

„Fremgulvet“, der lå mellem Stuen og Loen, var Husets største Rum og gjorde Tjeneste som Forstue, Stegers, Bryggers og Bagers. Her var to Yderdøre, én mod Syd og én mod Nord, og når de ikke just brændte et mægtigt Bål på den åbne Arne, kom det meste Lys vistnok ind af de åbne Halvdøre; thi hvor Vinduerne ikke helt manglede, indskrænkede de sig sikkert til et Par Småglugger.

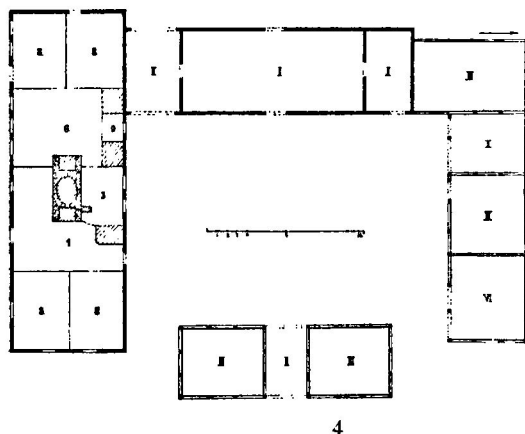
*) Bøndernes Sædehuse svarer til Adelens Sædegårde, hvor Herremændene havde deres Sæde; Modsætning til Lade-gårdene, hvor kun Tyendet holdt Hus.

**) Da Navnet Karnap blev almindeligt, kaldte man Udbygningerne på Tagene for Kviste; men dette Ord har dog bevaret sin gamle Betydning i afsides Egne. I Aktstykker fra det 17de Århundrede omtales „jordgravede Kviste“ og „Jordkælderen under Kvisten“.

Det er desuden sandsynligt, at Fremgulvet savnede både Loft og Skorstenspipe, og man kunde følgelig se Tagets Underside, der var kulsort af Sod, og den lille lyse Lyre — et Hul i Rygningen, som Røgen trak ud af. Her stod Håndkværnen, en Bing eller to, Bryggerredet samt Dejg-truget og Saltolden, der fordetmeste var udhulede Stykker af tykke Træstammer og havde en ikke ringe Lighed med Egekisterne fra Bronzealderen. — Småkreaturerne og Grisesoen gik ud og ind; ikke sjældent havde et Par „Ynglinger“ (halvvoxne Grise) fået Plads i en afskilt Krog.

Fra Fremgulvet kom man ind i Piselen, der tjente til Opholdssted både Dag og Nat. — For Lunheds Skyld havde Væggene Panelværk, og det kunde være ret pynteligt. En stor Kamin var opmuret midt for det Skillerum, som vendte ud mod Stegerset; tæt opad denne fandtes ved Vintertid de bedste Siddepladser. Langs med den nordlige Ydervæg stod to til tre faste Sengesteder, enten forsynede med Skydedøre eller med brogede Gardiner; en Bænk, som kaldtes Sengefjælen, var naglet til deres Forside. Hos velhavende Folk var den sydlige Væg rigt forsynet med Vinduer, i hvilke der sad et ikke ringe Antal malede Ruder med Årstal, Indskrifter og Billeder: Kvinder ved deres Husgerning, Bønder ved Markarbejdet eller på Købstadsfærd, Smeden og Præsten, Optrin af Bibellistorien og meget andet. Under Vinduerne var Bænke og Borde, og der, hvor Vinduesbænken stødte sammen med den øverste Bordendebænk, stod et højt, smalt „Vråskab“, hvori Selvejrbonden gemte sine Breve (Documenter) og andre Kostbarheder. Den fjerde Væg var i Reglen forsynet med to Døre, der førte ind til et Par Forråds-kamre, som kaldtes Kleven; mellem disse Døre havde Somme et

stort Skab stående, Andre havde derimod en Kiste og ovenover denne: Hængeskabe, Pyramider, Manglebrætter og andet småt pynteligt Bohave. — Ladelængen lå ovenfor Sædehuset og udgjorde følgelig den nørre eller sønder Længe; Øster- og Vesterlængen var Stalde og Herbergs-huse. — Ingen af disse gammeldags Gårde er bleven stående urørt. Mindst Forandring undergik en Gård nord for Åbenrå (Fig. 4), hvis Sædehus først for et Par År siden

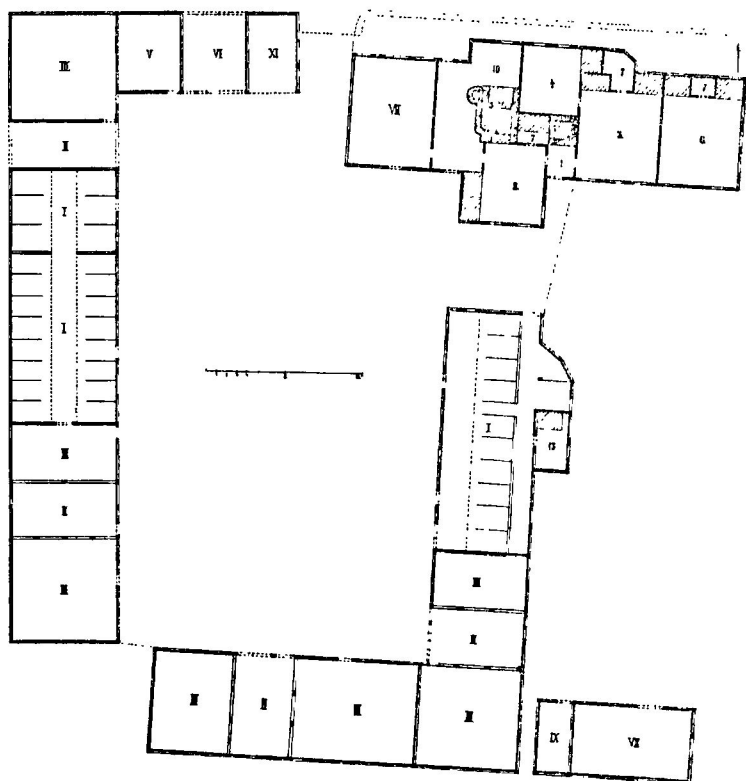
blev ombygget. Her var en Del af Fremmerset bleven lavet til Dørns; men hele Indhusets øvrige Indretning hidrørte fra 1638.

Meget tidligt krævede Sønderjyderne en bedre Bopæl. Allerede ved Midten af det 17de Århundrede havde man begyndt at forøge Rummenes Tal: Her og der havde man fået et Dørns (en Dagligstue), og det store Fremgulf var ikke sjældent blevet afløst af et Bagers, et Køkken og en Forstue; på denne sidste overførtes Navnet Fremgulf. — Hundrede År senere forekom baade Nørre-, Sønder- og

Fig. 4: Gjenner (Åbenråegnen). I Stalde, II Loer, III Lader, VI Vognskjul. 1 Fremgulf, 3 Dørns, 6 Pisel, 8 Kløver, 9 Bod. Sædehuset — fra 1638 — er Egebindingsværk; Staldbygningen — vistnok fra forrige Århundrede — er også Bindingsværk; de øvrige — meget gamle — Udhuse er Bulhuse.

Lilledørns, og da var det almindeligt, at der blev bygget Kamre til Karle og Piger, som forhen havde ligget i Stalden, i Køkkenet eller i Fremgulvet.

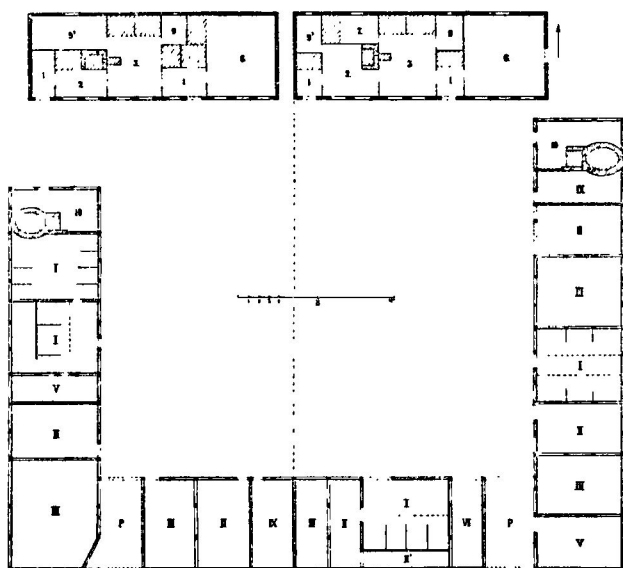
Samtidig med at Lejligheden blev forbedret, skiftede også Bohavet Karakter; men selvfølgelig foregik denne Forandring ikke lige hurtigt i de forskellige Egne. Særlig

5

Fig. 5: Koldingegnen. Bulhuse, en Del af Indhuset er dog Bindingsværk. I Stalde, II Loer, III Lader, V Svinesti, VI Vognskjul, VII Vedskjul, IX Høggehus, XI Brøndhus. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 3 Storedørns, 4 Lilledørns, 6 Pisel, 7 Kamre, 10 Bagers, 13 Karlekammer. Opført 1690—1700. Jævnfør Fig. 17.

talende Exempler afgiver Tidsmålerne og Ildstederne; derfor skal de omtales særskilt. Allerede i Frederik den Tredjes Dage var der Storbønder vesterpå, der havde Sejerværker, og i Frederik den Femtes Tid var det almindeligt herude, at selv Småfolk havde „Gangværk, Viseværk eller Stueværk med Hus“. Derimod fandtes endnu 1740 anseelige Gårde sønden for Kolding, hvor man lod sig nøje med Solskiver og Glas (Timeglas) på tre og fire Stunde“ *). —

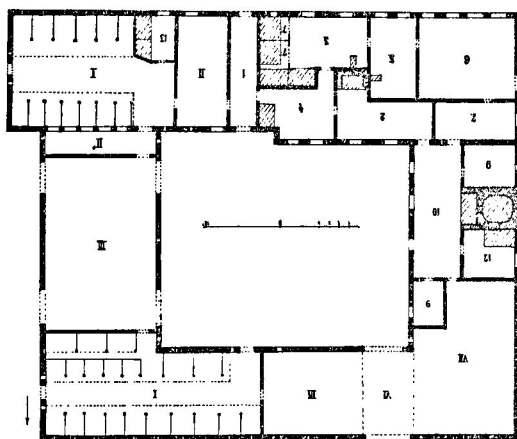

6

Fig. 6: Tvillinggård fra Haderslevegnen. Indbusene ere Bindingsværk, Udhusene ere Bulhuse. P Indkørsel, I Stald, II Loer, II' Foderlo, III Lader, V Svinestier, VI Vognport, IX Huggehuse. 1 Fremgulve, 2 Køkkener, 3 Dørns, 6 Piseler, 7 Kamre, 9 Bod, 9' Kældere. Indhuset til Højre er opført 1724; de øvrige Bygninger er noget yngre.

*) Fra Timeglassene hidrører Udtrykket „at slå Glas“, der endnu bruges ombord på vore Orlogsskibe. Slagene, som nu angiver Klokkeslettet, tilkendegav i sin Tid, at Glasset var udrundet.

Ved Midten af det 17de Århundrede havde somme Bønder ved Lygumkloster anskaffet Kakkelovne; men i Østereggen vedblev Folk længe efter den Tid at samles om Kaminen i Pisel eller Sønderdørns. I det 18de Århundrede blev der ikke bygget mange Kaminer, og nu var der — bortset fra de gamle Gårde — kun få Steder, hvor Piselen kunde opvarmes. Da havde de fleste Bolsmænd to til tre „blinde Ovne“ (Bilæggere); mange Husmænd lejede Jernovne af Gårdmændene.

7

Skiftebreve fra Bjært (1740), Skovbølling (1741), Vonsild (1742), Agdrup (1744) samt Stenderup og Faver-raa (1747) viser os Udseendet inden Døre i Egnen om Skamlingsbanken. — Selv hos Storbønder frembød Dagligstuen dengang ikke meget af Interesse. Øjet fængsledes mest af Bilæggeren med dens Knapper og Skruer af Mes-

Fig. 7: Tøndereggen. Grundmur. I Stalde, II Lo, II' Foderlo, III Lader, VI Vognport, VII Tørvehus, 1 Fremguld, 2 Køkken, 3 Sønderdørns, 4 Nørredørns, 5 Lilledørns, 6 Pisel, 7 Kamre, 9' Kældere, 10 Bagere, 12 Pigekammer. Fra forrige Aarhundrede.

sing, samt af de øvrige skinnende Messingsager, der var anbragt på og omkring den: På hver Side hang et Stikbækken; mellem dem var der stillet et stort Fad, og foran dette stod et Par Lysestager, et Strygejern, en Glødepotte for Tobaksrygere, og andre Småting. Under Loftet hang en Flint. På Væggene var der en Boghylde, som kunde indeholde temmelig mange Bøger for Exempel: Jydske Lov, Glossarium juridicum, en Bibel, en Huspostil, et Bind Ligprædikener, Den Bedendes Kæde, Solens blodrøde Undergang samt andre gudelige Skrifter. Her sad også én eller to Kærter (vistnok Messinglysearme). Desuden forefandtes et udskåret Hængeskab, nogle få Skilderier og — på Vinduespillen — et lille Spejl. Under Vinduerne stod et Slagbord og et Par Lænestole; andre Stole, som ofte havde Læderbetræk, var stillede ved Væggene, hvor de kunde få Plads. Langs med den bagerste Væg fandtes faste Sengesteder, for hvilke der var Gardiner med tilhørende Kappe pyntet med Frynser. Endelig stod der ved Husbordfolkets Seng en Halvkiste, hvor Penge og Sølvtøj blev gemt for at være sikret mod natlige Indbrud. — I Piselen så der ud omtrent som for hundrede År siden. Også her fandtes en Række faste Sengesteder med Gardiner. Ved Vinduesvæggen var der faste Bænke og to lange Borde. På Væggen hang en „Tressur“ (Pyramide) med en hollandsk Thepotte samt Kopper og Glas. Som Sidestykke til Pyramiden kunde der være anbragt et udskåret Hjortehoved med vældige Takker. Langs med Loftet — Stuen rundt — gik Tinrækken, som var fuld af „Lerkener“. Ved en af Væggene stod der en Kande-bænk (Reol), hvis nederste Hylder bugnede under Vægten af „Bøstekedler“ samt andre Kobber- og Messingkedler,

medens de øverste prangede med skinnende Fade, Salt-sirkener (Saltkopper), Kander, Skåle, Krus og andet Bordtøj. Der var sat ikke få Penge i alle disse Metalsager; men en langt større Kapital stak dog i de fyldte Klædekister, hvis Indhold udgjorde Husmoderens Stolthed og regelmæssig blev forevist, hver Gang der kom kvindelige Gæster. Enkelte var så store, at de ikke kunde komme igennem Dørene; man havde enten slået en Væg ud for at få dem ind eller i længst forsvunden Tid rejst Huset over dem; en Del var gammeldags udskårne Kister, en Del var nymodens og malede røde, grønne eller himmelblå samt rigt udstyrede med „Pukkelværk“ (drevne Beslag med bobleformede Prydelser); på Lågenes Inderside sad de såkaldte Kistebreve, som for det meste var bibelske Billeder. Velhavende Folks Kister, var så fulde, at de kun med Besvær kunde lukkes. Her lå Kristentøj med Silkebånd, Sølvtakker og gyldne Borter, som gik i Arv og blev anvendt af adskillige Slægtled, afblegede Stadsdragter, der havde tilhørt Bedsteforældre og Oldeforældre, og som opbevarede for at vise, at man stammede fra Godtfolk, Familiens egne Kisteklæder, der for Husmoderens Vedkommende helst måtte være langt flere, end hun kunde slide i sin Livstid, idet de var bestemte til „at ligge efter hende“ som Vidnesbyrd om hendes Virksomhed. Desuden var her Bunker af Ligskjorter, Ligsærke og Ligbleer, hvoraf en Del var gjort til Børn, der forlængst var voxede fra dette Jordetøj, ja vel endogså gifte og hjemfarne og selv i Færd med at skaffe sig en ny Forsyning. Mest fyldte Døtrenes Udstyr: tunge Dyner, brede Lagen, pyntelige Puder, Pudevår med Kniplinger, fine Håndklæder på 6 til 7 Alen, der kun var til Stads, og „Håndtørre“ på

1 til 1½ Alen, som gjorde Tjeneste, når man havde tvættet sig. Tilmed forekom allevegne Ruller af Dynevår, Vadmæl og Lærred; når de blev tagne frem, blev der altid spurgt om, hvormange Alen de indeholdt, og hvad Tøjet var bestemt til. — I Kløven stod „Vævild“ (Vævestol) med Væveskeer samt tilhørende Trædekister med Bindsels-træer, Spindehjul, Garnbukke (Garnvinder), Hørretræer (Hasper)“, og hvad der ellers var nødvendigt til kvindelig Håndgerning. — Bagved Pisel og Dørns (indskudt imellem Sengene) var ofte et Par Småkamre (Fig. 5), af hvilke et var Mælkekammer og et andet Saltmadskammer; her kunde man også gemme et Par Stegespid, som kun blev tagne i Brug, når der skulde være Gilde.

Som Følge af Vesteregnens Handelsforbindelser med Holland begyndte Bohavet herude at blive moderniseret allerede i det 17de Århundrede, og mange nymodens Ting blev anskaffede i den første Halvdel af det 18de. Før dette Tidsrum var tilende, havde Storbønder på Trøjborg Gods: „Vinduesgardiner med Kappe, Glas Urtepotter, Dragkister af ostindisk Træ og med Messingbeslag, Chatter, Stole med Rørpletning i Rygstykket, trinde og halvtrinde Skiver, Theborde, Thebrætter med forgyldte Kanter, Porcellainsfæde af ostindisk Fabrik og med Forgyldning, store Spejle med forgyldte Rammer, Conterfeyer og Gibbs-portraitter“. — Nu ophørte den gammeldags regelmæssige Opstilling af Bohavet, som på Reformationstiden var fælles for Høje og Lave, og som vistnok allerede dengang havde Århundredes Hævd. (Især i nogle Fortegnelser fra det 16de Århundrede — i Rigsarkivet — over de sidste katolske Prælaters Indbo fås et tydeligt Billede af Rummene).

De fineste gamle Bøndergårde findes dog nord for

Åberrå i Løjt Sogn, hvor det i Slutningen af forrige Århundrede var bleven Skik, at enhver Bondesøn skulde fare nogle År tilsøs, og hvor de fleste Mænd havde været viden om, før de slog sig til Ro i deres Hjemstavn. Hist og her i denne Egn er der endnu Gårde med malede Dekorationer, som er 100 til 120 År gamle. I et sådant Hus har enhver Stue sin Hovedfarve. Vindueskarmene samt Rammestykkerne på Døre, Loft og Vægge er ens i et og samme Værelse — for Exempel kraprøde i Vinterstuen, zinobergrønne i Sommerstuen og ultramarinblå i Storstuen —; smalle Guldlister forhøjer overalt de dybe, klare Farvers Virkning. Fyldingerne rundt om i Stuerne er ofte malede som hvidt Marmor med blegblå Årer og rigt prydede med fine, brogede Bouquetter, Guirlander, Ornamenter og Figurer, der er udførte således, at det Hele ligner Porcellainsmaleri. — Hertil svarer Indboet: japanske Stråmætter over alle Gulve, Mousselins Gardiner, Kanapeer og højryggede Stole, som er svejfede, lakerede, forgyldte og betrukne med „Skæg“, der ser ud som presset Fløjel; Theborde, Skueborde og Spejlrammer er dels rigt udskårne Rococo-sager, dels Lakarbejder med Indlægning fra China og Japan. — Rundtom findes en Mængde Nips, såsom: Porcellains Vaser og Dukker, Elfenbens Kunststykker, Gudebilleder og Templer udskårne i Træ, desuden Jerichoroser, Koraller, Conchylier og andre Naturalier, som gemmer hver sine Minder fra fjerne Havne. — Skibet, hvormed Bygherren sejlede, ses på et anseligt Søstykke, der tjener til Spjæld for Kaminen i Storstuen.

Også Husenes ydre Præg blev, i den største Del af Landet, efterhånden forandret. Endnu i Slutningen af Middelalderen var vistnok de allerfleste slesvigske Bønder-

gårde byggede helt af Træ, og det på den Måde, at Væggene bestod af Egebindingsværk, hvis Fyldinger var

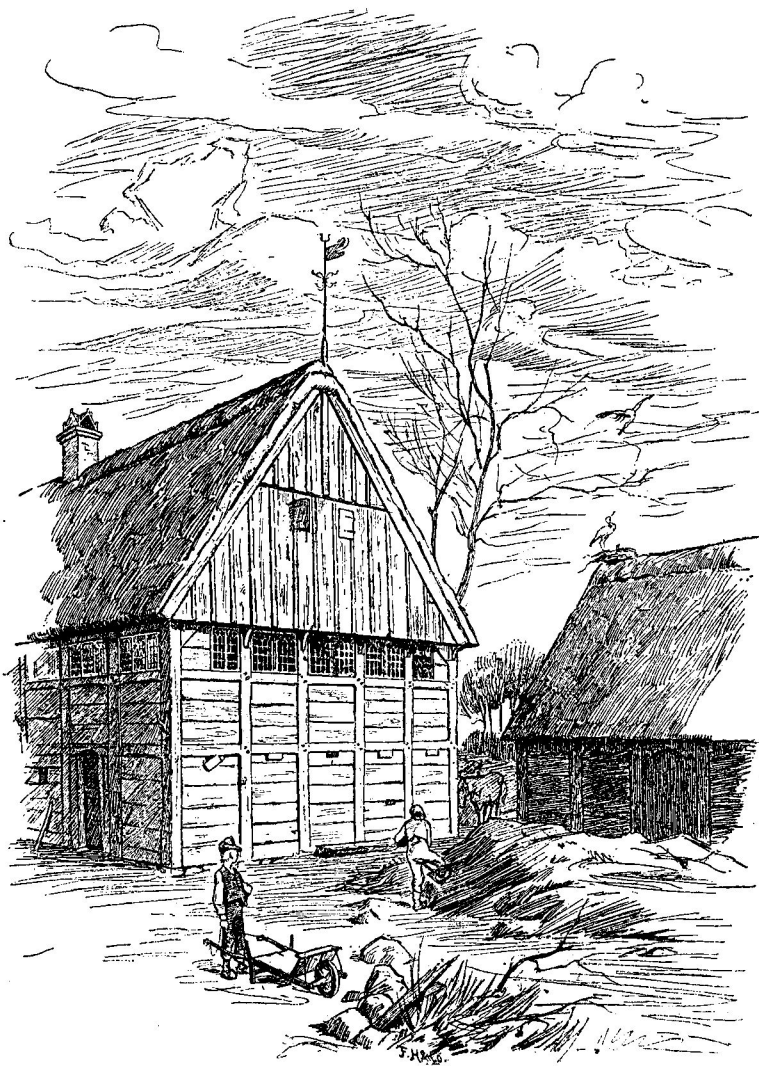
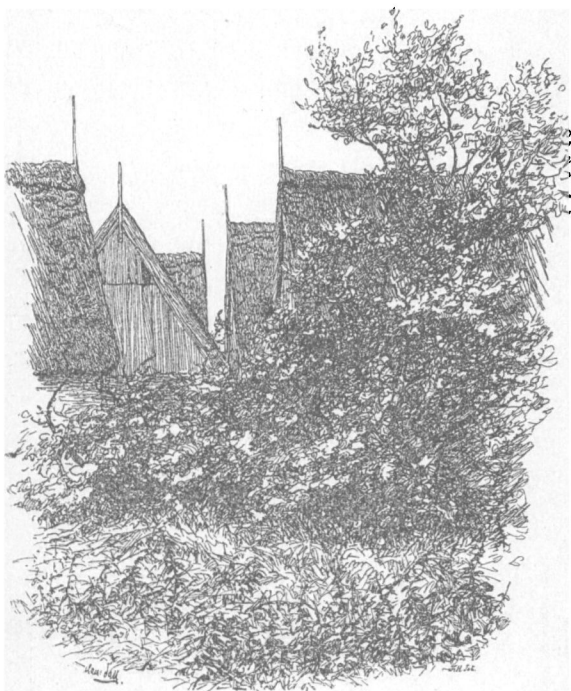

Fig. 8: Bulhus i Åbenråegnen.

lukkede med Egeplanker, og Gavlene var Plankegavle. Den Slags Bygninger, såkaldte Bulhuse, var nemme at tage ned og nemme at rejse igen; Fæstebonden, som kun havde Jord ibrug på Åremål, flyttede med sine Huse, og disse blev regnede til Løsøret.

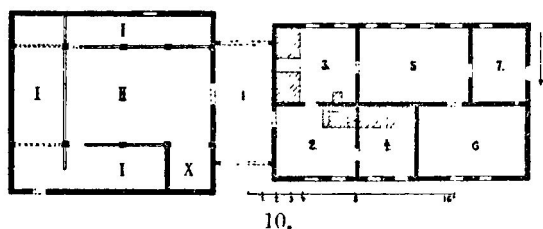

9

Allerede på Reformationstiden var dog en Del af Slesvigs Skove så forhuggede, at der ikke overalt kunde skaffes Træ nok til Bulhusene. — Muligvis er brændte Sten allerede dengang blevne anvendte; i hvert Fald nævnes

Fig. 9: Bulhuse i Haderslevvegnen. Gavlene er smykkede med lange Stænger, såkaldte Husbrande; de forekom forhen rundt om i Landet.

omkring År 1600 et fyrsteligt Teglværk, som lå ved et af Tønderegnens største Mosedrag, og hvis Producter årlig blev solgte til de Omboende. Tilmed ser vi af Fortegnelser over den Skade, der skete ved Stormfloden 1637, at der dengang var Grundmur i Bøndergårde helt oppe i det nordligste af Løherred, samt at der langs ned med Vestkysten var Bygninger, hvis Gavle var grundmurede, og hvis Sidevægge var Egebindingsværk med murede Tavl (en Byggemåde, der har holdt sig på Rømø lige til vore Dage). -- Fra dette Tidsrum er også den af så Mange omtalte Skadsgård i Højeregnen, som Brødrene Hans og Knud Åbsen lod opføre 1606 og som blev ombygget for en halv Sned År siden. Den gamle Gård var af fuld Grundmur, med Sokkel af Kampesten og med Vægge, der var en Alen tykke, med Portaler på begge Porthuse, med Kælder og med en stadselig Stue, hvis hvælvede Loft hvilede på ottekantede Granitsøjler. Rimeligvis har ingen anden Bondegård overgået Skadsgård; men det er sandsynligt, at adskillige kom den nær.

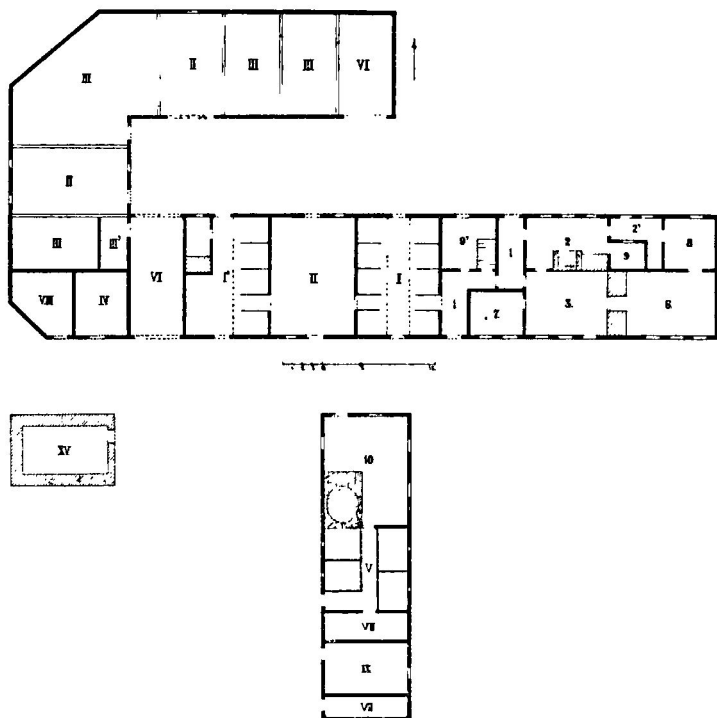

I Østeregnen, hvor der var Skov nok, vedblev man, tiltrods for Christian den Tredjes og Frederik den Andens

Fig. 10: Anger. I Stalde, II Lade, X Ragekrog, 1 Framguly („Butterdiele“, 2: Butendiele, Yderdiele), 2 Sommerstue, der tjener som Køkken, 3 Vinterstue (Sønderdørns), 4 Nørrestue (Nørredørns), 5 Storstue (Pisel), 6 Brudekammer, 7 Kløve. Fra forrige Århundrede.

Forordninger, at bygge Bulhuse. (Fig. 9). Ikke få af disse, særlig Ladebygninger, er endnu bevarede; derimod findes der nu kun enkelte af de gammeldags, fine Stuehuse, hvis Tømmerværk er pyntet med Billedskærerarbejde, og hvis Tavl fremviser smukke Murmønstre.

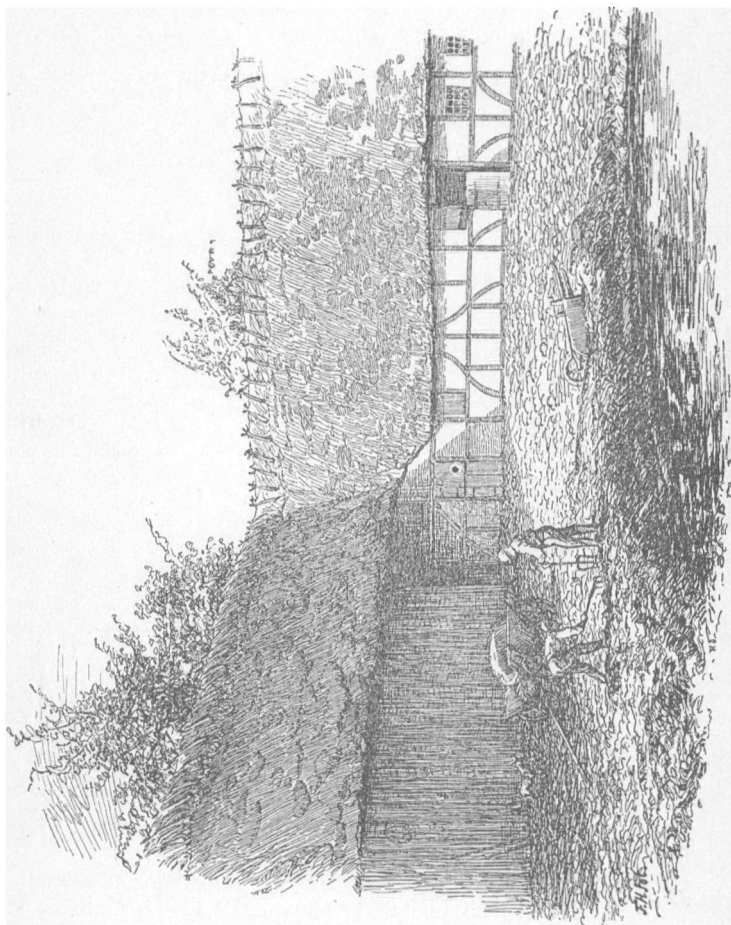
Det er allerede sagt, at de firlængede Gårdes Område blev stærkt begrænset i Løbet af de tre Århundreder, her

11.

Fig. 11: Als. I Stalde (I Hestestald), II Loer, III Lader (III' Avnelade), IV Kalve- og Fårestei, V Svinesti, VI Vognport, VII Vedskjul, VIII Gåsesti, IX Huggehus, XV Kartoffelkælder. 1 Fremgulve, 2 Køkken, 2' Rind (Rum for Opvaskning, 3 Sønderdørns (Storedørns), 6 Pisel, 7 Brudekammer, 8 Kløve, 9 Kælder, 9' Bod, 10 Baggers. Fra forrige Århundrede.

omtales. Ældst af de nye Bygningsformer er den én-længede Anglergård (Fig. 10), som allerede i det 16de Århundrede begyndte at komme i Brug, og snart bredte sig ikke blot over Angel, men også længere vesterpå, langs

12.

Fig. 12: Parti af en Bondegård på Als. Længen til venstre er en Trælade.

med Danevirke. Den var herskende, indtil Storbønderne omkring År 1820 begyndte at bygge de trefløjede Gårde, som har en Udhyslænge på hver Side af det fritliggende Indhus, en Bygningsform, der jo også er overført til Als. Her havde man i den nærmest foregående Tid bygget helt vilkårligt og haft Tilbøjelighed til at fortsætte i en Længe, indtil Pladsmangel tvang Bygherren til at dreje om (Fig. 11). — Noget lignende Forhold kendes fra Sundevad, og meget taler for, at det, såvel her som på Als, var Hertug Hans's stærke Udstykning (1571—1622), der væsentlig bidrog til at sprænge de gamle firlængede Gårde (Fig. 13).

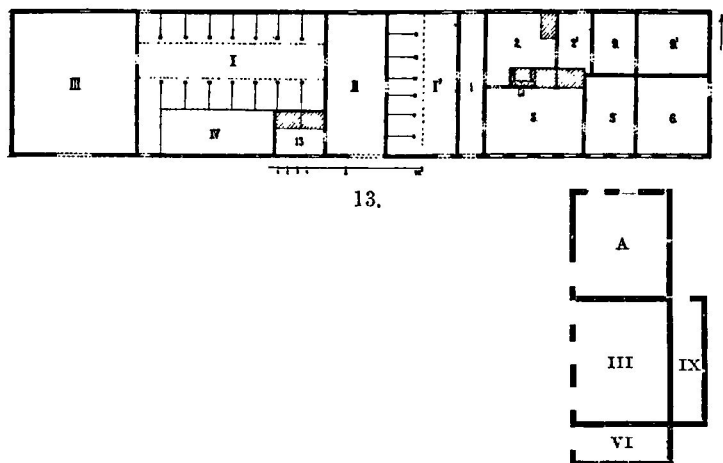
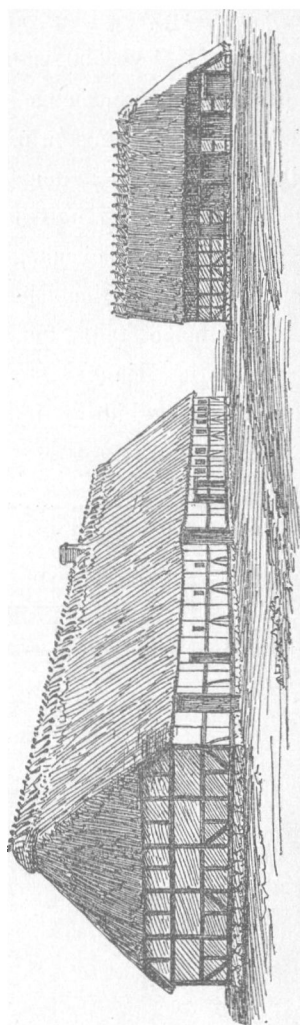

Fig. 13: Sundevad. I Kvægstald, I' Hestestald, II Lo, III Lader, IV Kalvesti, VI Vognport, IX Redskabsrum. 1 Fremgulv, 2 Køkken, 2' Rind (Rum for Opvaskning), 3 Sønderdørns (Storedørns), 5 Lilledørns, 6 Pisel, 9 Bod, 9' Kælder, 13 Karlekammer. A Aftægtsbolig. (Skillerum i A er nedbrudte for så lang Tid siden, at der ikke kan gøres Rede for Inddelingen). Fra forrige Århundrede.

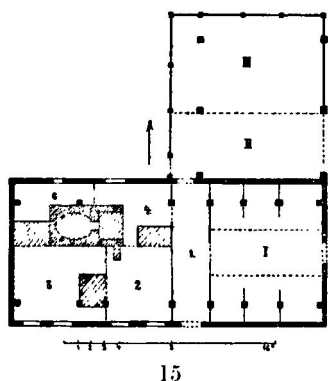
Den næste Bygningsform er indvandret fra Marsken, hvor fra første Færd to særskilte Huse (Indhus og Lade) lå tæt op ad hinanden, hvor man i det 17de Århundrede fandt på at forbinde disse, og hvor Smågårdenes Grundplan da blev vinkelformet, således som Fig. 15 viser det. — Denne frisiske Form bredte sig navnlig i forrige Århundrede mere og mere ud over det danske Område og strækker sig nu nordpå til Ribeegegnen og østpå henimod Åbenrå- og Flensborgegnen.

Følgelig findes firlængede Gårde i stort Tal nutildags kun i Nørreslesvig, og her har Vester- og Østeregegnen hver sin Hovedform. I visse Hovedtræk stemmer Østeregne's gamle Bøndergårde overens med de almindelige danske: Man kører ind på Gårdspladsen, hvis Midte optages

14

af Møddingen. Her er ikke blot Indhusets Hoveddør, men også Døre til alle Udhusenes forskellige Afdelinger. Kun i selve Indhuset kan man gå fra Rum til Rum; man kan

hverken komme fra Indhuset til Udhusene eller fra et Udhus til et andet uden at gå ud på Gårdspladsen (Fig. 4, 5 og 6). Helt anderledes i Vesteregnet: Der kan man gå fra Længe til Længe Gården rundtuden at komme i det Fri. De fleste Døre selv Indhusets Hoveddør og

Stalddørene vender ud mod åben Mark, og Møddingen ligger udenfor Gården. Gårdspladsen er en fredet Plet, hvor Kreaturerne ikke kommer, og hvor kun tomme Vogne i Høstens Tid kører ind for at vende; klædt i Grønsvær og overskygget af et Kastanie- eller et Lindetræ afgiver den et meget tiltalende Opholdssted. På sine Steder, hvor der kun er et Par små Vinduer, har den et klosteragtigt Præg (Fig. 7 og 18).

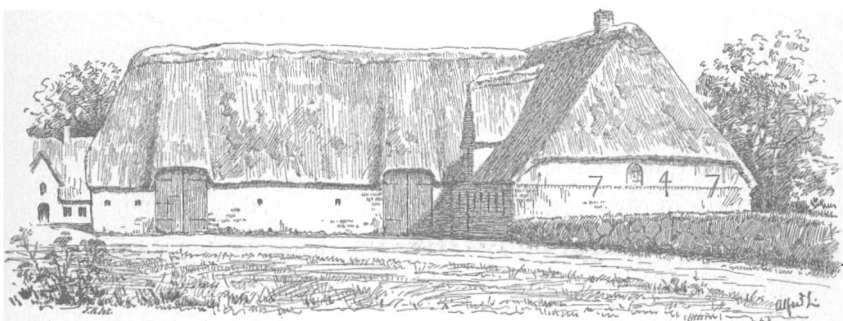

Fig. 15: Egnen mellem Husum og Tønder. I Stald, II Lo, III Lade, 1 Dile, 2 Stue, 3 Pisel, 4 Køkken, 6 Kælder. Fra Midten af forrige Århundrede.

Fig. 16: Vinkelformet Bondegård i Flensborgegnen.

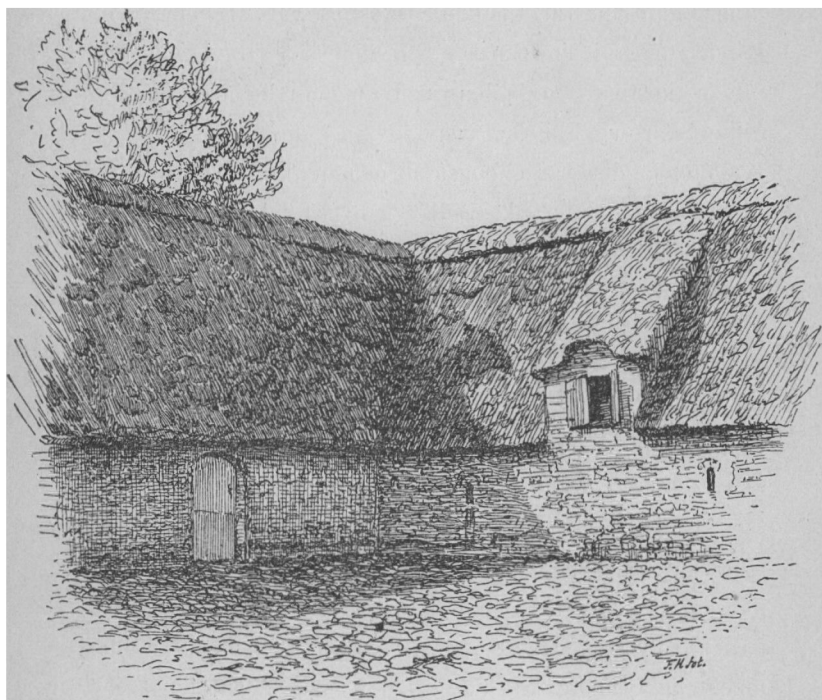

17

Sluttelig er der overfor de gamle Gårde endnu et Hensyn at tage, og dette hidrører fra, at somme er byggede i gode og somme i onde Tider. — At der var Velstand i Nørreslesvig i Begyndelsen af det 17de Århundrede, fremgår af Lister over de Tab, som Bønderne her led 1627, da fjendtlige Tropper trængte ind i deres Hjemstavn. Vi tør sikkert forudsætte, at det meste Kvæg var drevet tilskovs, og at en Mængde Gods var nedgravet; men desuagtet ser vi, at der hos mange Bols mænd blev røvet for

Fig. 17: Parti af en Bondegård i Koldingegnen, set fra Gårdspladsen. Opført År 1700. Jævnf. Fig. 5.

1000 til 2000 Mark, og at selv Husmænd mistede Ind- og Udbo for 500 Mark. — At adskillige af Datidens Bygninger har været fortrinlige, fremgår af, at nogle afbrændte Bøndergårde vurderedes til 4000 à 6000 Mark.

18

Man studser ved at se, at der i somme Gårde kunde tages en halv Snes Senge, af hvilke nogle var 60 til 75 Mark værd, samt 20 til 30 Par Lagen og desuden fine Pudevår, Silkepudesæt, lange Duge, udsyede Håndklæder, et halvt Dusin Tapeter og en Snes Stolehynder, som blev satte lig med to Kister fulde af Linned. Men navnlig Fortegnelserne

Fig. 18: Parti af en Bondegård i Gramsgaard, set fra Gårdspladsen. Opført i Slutningen af forrige Århundrede.

over de røvede Klædningsstykker vækker vor Forundring. De viser nemlig, at Kapper, Trøjer, Benklæder og Strømper af tysk og engelsk Klæde var almindelige, at fine Lærredskraver (vistnok Pibekraver) fuldendte Mændenes Påklædning, og at de var tilstede i så stort Tal, at hele femten kunde tages i én Gård. — Kvindernes Dragt var ikke mindre kostbar. Også den var hyppig af udenlandsk Klæde; Silke Skørter, Fløjels Livstykker og dito Huer var ikke sjældne, ja der var endogså fornemme Bønderkoner, hvis Lommeklæder var silkesyede, og hvis Kaaber var af Fløjel og Damask. — Af Smykker nævnes: Spænder, Kæder, og Bælter af Sølv, som nu og da var forgyldt. — En Kvindes Stadsdragt kunde have en Værdi af henimod 200 Mark, og at denne Sum var betydelig, fremgår af, at en ny Vadmel's Mandsdragt var tilfals for 2 Mark, at en Alen Vadmel kostede kun 4 Skilling og en Alen godt hjemme-gjort Lærred 3 Skilling.

Allerede 1643 strømmede plyndrende Skarer atter igennem Sønderjylland, og desuagtet kunde vore Fjender femten År senere tale om det store Bytte, som de gjorde i det sølvrige Slesvig; men dengang blev Velstanden unægtelig grundig knækket. 1659, da de polske Røverbander var bortdragne, herskede på store Strækninger den dybeste Armod: Markerne lå udyrkede hen; Kvæget var røvet, Gårdene faldefærdige eller afbrændte; en Mængde Mennesker var drevne fra Hus og Hjem, ja i somme Landsbyer var næsten alle Beboerne dræbte. — Bønder, der for få År siden havde haft Overflod, måtte nu stille deres Hunger på kogte Kålstokke, og der var ikke få Folk, der døde af Sult. Intet Under, at mangan en Gårdmand i de Dage måtte tage tiltakke med en Hytte, som helt var

bygget af Græstørv. — Misvæxt var hyppig i det næste Tidsrum; og de høje Skatter, som blev Følgen af Christian den Femtes og Frederik den Fjerdes Krige, hindrede Bønderne i atter at komme til Kræfter. Fra de Tider har vi Klage på Klage, og ret betegnende for Stemningen er det, at et Par Gårdfolk i Vejstrup Sogn År 1700 lod sætte over deres Hoveddør: „Søren Hansen og Karen Sørens-datter bygger af Nød og ikke af Lyst, Gud give os Trøst!“ — Men denne Indskrift lærer os tillige, at man må være varsom overfor disse Klager og ikke tænke sig Kårene endnu værre end de virkelig var; thi de Bygninger, her omtales, er den anselige Gård, hvis Grundplan er gengivet som Fig. 5 og 17, og den har, indtil for et Par År siden, i en lang Årrække afgivet en god Bolig for en af Egnens rigeste Bønder.

At Tiderne var opadgående i sidste Halvdel af det 18de Århundrede, ses bedst af Skiftebøgerne, og de viser os især, hvorledes Sølvtojets Mængde tiltog. Sølvspænder og Sølvknapper fandtes allevegne; Snørenåle, Fingerbøl, Krithuse og Snusdåser af Sølv var almindelige, sølvbeslagne Salmebøger ligeså. Omkring År 1800 havde formuende Bønder: Mælkeskåle og Sukkerskåle, Mælkeskeer, Sukkerskeer og Sukkertænger af Sølv, Sølvkander, Stob og Tumlinger samt Potageskeer og Snese af Spise- og Theskeer. — Smukke Højtidsdragter, Silkekjoler og Klædesfrakker, var dengang almindelige i Nordslesvig; men at udfolde en sådan Luxus i Klædedragt som for 200 År siden, stred mod Tidsånden. — Et af de mest talende Vidnesbyrd om Datidens Rigdom findes hos Rohde i hans Beskrivelse af Haderslevant (udgivet 1775), hvor han siger (Side 5), at mangan en Bonde gerne vilde give henimod 1000 Rigsdaler

for at befri sin Søn fra at blive Soldat. — Som bekendt kom der atter en Række af drøje År i Begyndelsen af vort Århundrede; Datidens fattige Kår er jo endnu ikke gået ud af ældre Folks Erindring. — Vi vender gentagne Gange tilbage til disse Forhold.

Fra Beskrivelsen af Bopælene går vi over til at omtale en Del af Fremskridtene på Landbrugets Område, og vi begynder da med Egne i Mellemslesvig, hvor Forholdene længe efter Reformationen var som „i Konning Valdemars Dage og af Arild“.

Endnu omkring År 1600 var Mændene i Kragelund (Fjoldesogn, Husumegnen) ikke komne videre, end at de vel havde faste Bosteder, men ikke faste Bymarker. År for År, eller med et Par Års Mellemrum satte de Ild på Heden for at afbrænde dens „Urtefang“. — Sålænge Flammerne blussede, var Store og Små påfærde for at våge over, at de ikke løb ind på fremmed Grund. Og såvel ved dette som ved andre efterfølgende Markarbejder gik Bønderne med Sværd ved Lænd; thi endnu fejdede Landsby med Landsby, og det hændte, at Folk måtte lade Plovene stå, medens de kæmpede med et fremmed Naboskab, som de af en eller anden Grund havde Ufred med.

Når Ilden var slukket, udså Bymændene en passende Plads til et Agerskifte, og for at få dette i Stand afstak de først to jævnsidesløbende Linjer, hvis indbyrdes Afstand bestemte Agrenes Længde; det indstregede Fladerum deltes dernæst ved Tværlinjer i Agre, hvis Bredde var tre til fire Favne, og hvis Tal svarede til Naboernes, sluttelig blev der kastet Lod om Agrene, og derved fik hver Mand sin anvist. Fandt Bønderne, at de ikke havde fået tilstrækkeligt Pløjeland i det første Skifte, afsatte de endnu

et eller flere, hvis Agre ligeledes blev fordelte ved Lodtrækning. — Da der i mange Landsbyer ikke var mere end fem til sex Gårde, og en Hedebondes Udsæd sjælden oversteg fire til fem Tønder Korn, havde sådanne Bymarker kun ringe Udstrækning; men alle Bols mænd havde lige meget, og deres Jord lå ens for Sol og Vind og var omtrent af samme Bonitet.

Kort efter at Inddelingen var sket, pålagde Oldermænd de udvalgte Hegns mænd at rebe Bymarkens Omkreds og fordele Grænsen således, at hver Bonde kunde få sit Stykke at gærde. Fra gammel Tid tog Folk Stave og Ris, hvor de bedst kunde få fat i dem; og hermed vedblev de på mange Steder til langt ind i det 17de Århundrede, uden at de pågældende Lodsejere gjorde syndeligt for at stanse dette Uvæsen. Derimod så Naboskabet ikke gennem Fingre med Bønderne, når de stjal af hverandres Gærder; i så Fald gik Dommen ud på, at Forbryderen skulde erstatte Skaden, give en anselig Mulkt og desuden vedligeholde det ødelagte Hegn „til evige Dage“. Men ude på Heden, hvor Marken blev flyttet efter et Par Års Forløb, når Jorden var udpint og Gærderne rådne, fik denne Evighed hurtig Ende.

Hundrede År senere var man vistnok overalt nået så vidt, at den Jord, der lå Byen nærmest, stadig blev dyrket. Men skønt Bymarkerne var blevne faste, og Agerskifterne en Gang for alle havde fået deres bestemte Grænser, vedblev man ikke desto mindre at flytte Agrene. Et skriftlig Vidnesbyrd herom findes i Frørup Grandevilkår fra 1687 (Oversøsogn, Flensborgegnen); her siges udtrykkeligt, at Jorden hvert År skulde opmåles og fordeles imellem samtlige Naboer. Af mundtlige Beretninger fremgår også, at

samme Skik holdt sig i andre Hedebyer lige til vort Århundrede.

For at få Klarhed over dette Forhold, må vi have nogle Oplysninger fra andre Egne; og vi skal da først betragte et forladt Agerskifte på leret Jord, som har skøttet sig selv i Århundreder. Et sådant Skifte ligner en Række Urtebede med tilhørende Gange; og de Linjer, der kan lægges tværs over det, vil se ud omtrent som hosstående Figur , hvor Buerne betegner Agrene, og hvor de vandrette Streger antyder udyrkede Strimler, som lå hen til Skel imellem Mand og Mand. — Man gjorde Agrene „højryggede“, for at Overfladevandet kunde få Afløb.

At Agrene kunde omlægges, fremgår af Valdemar den Andens jyske Lov; hvor det i 38te Capitel hedder: „*Man, thær sighær, at han havær minnæ af bol, æn han a, han kwmær alt bol til ræps. Æn skil bol withær annæt, tha kwmær han al by til Reps*“¹⁾. Men at det allerede dengang ikke længere var almindeligt, at samtlige Bymænd atter og atter byttede Agre, fremgår vistnok af Lovens 43de Kapitel; thi et Apparat så stort, som det her omtales, vilde sikkert Ingen sætte i Bevægelse, når det kun gjaldt ét eller et Par Års ringe Tab. — En Omlægning, som den Loven antyder, var da også et betydeligt Arbejde; thi når Agrene skulde skifte Bredde, måtte man jo flytte både Skelstrimlerne og Agerryggene og følgelig pløje det krumt, som før var fladt, og omvendt.

*) Klager en Mand over, at han ikke har så stor en Part af et Bol, som der tilkommer ham, da kan han kræve hele Bolet opmålt på ny. Og er der Strid om Jord imellem Bol og Bol, da kommer hele Bymarken under Målesnoren.

Selve Agerskifterne viser os, at Inddelingen i lange Tider har været uforandret, idet Skelstrimlerne ikke sjældent er fulde af Marksten, som År ud og År ind blev opsamlede på Pløjejorden. Det samme fremgår af Matriculskortene, hvor vi ser, at Skellene hyppigt var groede over med Tjørne; og om gamle Tjørneren af betydeligt Omfang er der heller ikke få skriftlige Oplysninger. Således lærer vi af et Aktstykke fra 1620, at da nogle Bønder i Åbenrå Amt vilde forbedre deres Ejendom og derfor var ifærd med at fælde Revl og Krat såvel på Bymarkerne som i Koblerne, fik de en drøj Irettesættelse af Hertug Frederik den Tredje, der på det strengeste forbød et sådant „unyttigt og overflødigt“ Arbejde, som kun førte til, at den her-tugelige Vildtbane blev ødelagt. Tjørnene fik da Lov til at brede sig mere og mere; hundrede År senere klagede Regeringen gentagne Gange over, at de havde taget Overhånd i Østerslesvig, og at mange Gårde derved var blevne således forringede, at de næppe nok kunde svare deres Skatter.

Ude på Heden var Forholdene helt anderledes. Da den lette Sandjord ikke kunde få for megen Regn, var der ingen Grund til at gøre Sædemarkerne højryggede, og da tilmed Skellene imellem Naboerne kun havde lidt over en Plovfures Bredde, var det nemt nok at omlægge Agrene. Sandsynligvis har Flyvesandet hyppigt udvisket de svage Grænsemærker og derved bevirket, at Pløjejorden idelig blev opmålt og inddelt.

Hvor Bymarkerne var flyttelige, kunde Agerskifterne gøres større, efterhånden som Naboernes Antal blev forøget. Herved kunde der opstå nye Gårde, uden at de gamle led under det. Og hvor der var overflødigt Over-

drev, var det nemt nok at fyldestgøre det ældgamle Lovsted, der siger, at der er vel skiftet, hvor Alle har fået lige gode Lodder. Spragebøl Grandevilkår fra 1689 viser os, at Hedeboender tre Mil vest for Flensborg fulgte denne Fremgangsmåde lige til forrige Århundrede; thi her hedder det endnu, at alle Bolk-mænd skal have ligemeget Agerland og ens Ret til Byens Græsgange.

I de Landsbyer, der havde faste Bymarker og følgelig også Agerskifter med faste Grænser, kunde derimod en ny Gård kun fremstå, ved at en af de gamle blev delt; når det skete, delte man samtlige Agre. — I det 17de og 18de Århundrede var det almindeligt, at større eller mindre Parter af en Gårds Tilliggende enten blev solgte eller givne i brugeligt Pant; og i Hedebyer, hvor Markerne årligt blev opmålte og inddelte på ny, var det næppe ualmindeligt, at en af Naboerne lod alle sine Agre gøre smallere, for at en anden kunde få alle sine gjorte bredere. Disse Udparcelleringer var lovstridige, og Regeringen ivrede ofte imod dem; men på dette som på mange andre Områder tog Bønderne mere Hensyn til gammel Skik og Brug end til Lovsteder.

I det hele taget havde Hedeegnens Agerbrug ikke stor Betydning. Nogle Landsbyer var nåede så vidt, at de havde Trevangsbrug og skiftede med Vintersæd, Vårsæd og Græsjord; andre havde Tovangsbrug med fire Års Rugsæd og fire Års Græsning. Men endnu omkring År 1700 havde de fleste sikkert Alsædejord og såede År ud og År ind ikke stort andet end Vinterrug. — På sådanne Steder kunde der næppe nok blive Tid til Ævresgræsning, da Ploven måtte sættes i Jorden, så snart Sæden var kommen i Hus.

Boghveden, som blev indført her i Landet i det 16de Århundrede, bredte sig ud over Heden i Løbet af det 17de. I Begyndelsen blev den vistnok kun sået på Steder, hvor Rugen var gået bort om Vinteren. Og skønt den allerede i forrige Århundrede var bleven Anledning til, at mange mellemslesvigske Landsbyer havde fået et regelmæssigt Sædskifte; var der dog lige til vor Tid adskillige Bymarker, hvor Boghvedeagre kun forekom nu og da.

Fra gammel Tid har Engene og Overdrevene været Hedeboernes Velstandskilder. Og med Undtagelse af Marsken findes der måske ikke nogen Egn i Slesvig, hvor Bolsmændene havde større Besætning. I Grandevilkårene fra Størevi (Flensborgegnen), som er tinglæste 1623 og er de ældste fra denne Del af Landet, siges der, at for hver Otting Jord, en Bolsmand har, må han græsse to Heste samt fem Bæster (Kør og Nød), og at et Helbol altså måtte have 16 Heste og 40 Bæster. At disse Tal ikke var enestående i det 17de Århundrede, fremgår af nogle Aktstykker fra Spragebøl. Her havde hver af Bolsmændene 1689 haft 14 Heste og 46 Bæster på Græs; Oldermændene og Fjerdingsmændene, der mente, at det var lovlig mange, vilde fastsætte Tallet til 12 Heste og 42 Bæster; men de øvrige Bymænd, som ikke var tilfredse med denne Bestemmelse, fik indført i Grandevilkårene, at de skulde have Græsningsret til 12 Heste og 44 Stykker Hornkvæg. — Ifølge Grandevilkår fra 1688 og 1692 var Besætningen en Del mindre i Frørup og Østerlindaa (Flensborgegnen); thi her havde Helbolsmændene kun Ret til at græsse henholdsvis 10 Heste og 24 Bæster, 8 Heste og 32 Bæster.

Rigmændene kunde holde endnu større Besætning,

når der var Lejlighed til at købe en Del af de øvrige Naboers Græsningsret; i så Fald blev den årlige Betaling for hvert Kreatur fastsat på Bytinget: I Haderslev-egnen blev der 1609 givet 12 Skilling for et Øg og 6 Skilling for et Bæst; 1634 gav man i Tøndere-egnen kun 8 Skilling for hver Hest og 4 Skilling for hvert Stykke Hornkvæg; men i Flensborg-egnen var Prisen 1688 steget til 1 Mark for Øget og 12 Skilling for Bæstet. — Hvad Får og Svin angår, var det almindelig Regel, at alle de Dyr, en Bolsmand kunde overføde, samt Tillæget fra hans egen Gård, måtte søge deres Næring på Heden, så længe han fandt for godt; et Par Vedtægter har sat Tallet på de Får, som gik frit, til tre for hver Otting og bestemt, at der for hvert af de øvrige skulde gives 1 Skilling årlig i Græspenge.

Mærkeligt nok var Husmændene på Heden usædvanlig heldigt stillede. Fra frugtbare Egne i Nørreslesvig hedder det 1619, 1621 og gentagne andre Gange, at „Otteskillingsmænd“ (Gadehusmænd, der svarer 8 Skilling årlig, „som hverken har Land eller Sand, skal heller ingen Græs have efter denne Dag i nogen Måde“; og det var store Ting, når de for rede Penge kunde få en Ko på Bøndernes Jord. Derimod står der i Storedan-evirkens Vilkår fra 1637, at Husmændene („*so keine Landt oder Sandt haben*“) må have 6 Bæster hver på Overdrevet; og i Storevis Vilkår siges endogså, at „det er blevet Husmændene i vor By bevilget, at de må have 2 Heste, 2 Kør og 6 Får på Græs“. — Fra Slesvig foreligger der næppe noget andet Exempel på, at Husmænd havde Ret til at holde Heste.

Idet vi går over til at betragte Arbejdsforholdene, skal vi først se, hvorledes de blev sat under Forhandling på Bytinget: Når Oldermændene stevnede til Ting, sendte

han sin nærmeste Nabo en Budstikke, og denne gik „på standende Fode“ fra Gård til Gård i den bestemte Orden, som var fastsat en Gang for alle. — Såfremt det var muligt, skulde alle Naboer møde personligt; men var en af dem lovligt forhindret, kunde han ifølge Grandevilkårene for Tiset (Gramegnen) sende „sit myndige Bud“, der måtte være en Gårdmandssøn på 15 År og derover. „Kvinder“, hedder det, „hvor gamle de end er, tør ej tale eller høres på Tinge“. Og om Husmænd, siges der, at de ikke måtte understå sig til at komme på Grandestævnet, med mindre de blev kaldede af Øvrigheden; i så Fald fik de kun Ordet for at besvare et eller andet Spørgsmål; såsnart de havde aflagt deres Vidnesbyrd, skulde de forføje sig bort. — Kort efter at Budstikken var kommen tilbage til Oldermænden, gik han til Tingstedet, og den Nabo, der kom senere end han, måtte give Bøde. — For Tingfredens Skyld turde Ingen medføre „Våben eller Værge, Øxestav eller andet Gevær“. Ej heller måtte nogen: sværge ved „Herrens Vunder og Sar“, yppe „Kiv og Parlamente“, byde Oldermænden „at ville slas med hannem, når han taler om Byens Nytte og Gavn“, slå sin Nabo, bande ham, „løgte ham“ (kalde ham en Løgner) eller i anden Måde være uskikkelig. — „Når Oldermænden har talt“, hedder det, „da bør de Gamle først at sige deres Mening, og de Unge imidlertid at tie stille; thi troligt er det, at de Gamle bedst ved og vil Byens Lejlighed og Tilstand“. — Hvad Oldermænden foreslog, og de Fleste tog ved, det skulde være „en Regel og Rettesnor, hvorefter Menigmand sig haver at forholde“. Forslagene kom til Afstemning, idet Bymændene gik „udi tvende Parter“. Somme Steder var et simpelt Flertal tilstrækkeligt til at afgøre Sagerne; andre

Steder krævedes, at Totredjedele af Granderne skulde være enige, og atter andre Steder hed det, at, „hvad de Øvrige vedtog og pålagde, kunde én eller to ikke kuldkaste“.

Der stod i Bylovene, at Naboerne skulde pløje og så samtidigt, for at Kornet kunde blive modent på én Gang, så at alle Gårde kunde blive lige tidligt færdige med Høsten. På Bytinget fastsatte man en Dag, da Pløjningen skulde tage sin Begyndelse. Og Aftenen forud for denne gik her og der en af Fjerdingsmændene rundt i Gaderne, tudede i Byens Horn og råbte: „Imorgen pløjer vi“. Tidligt næste Dag blev der atter givet Signal, og i Kirkebyerne var det næppe ualmindeligt, at der blev ringet sammen. Så drog Naboerne afsted i sluttet Skare; og store og stærke, som de vistnok var, maa de have afgivet et ejendommeligt Skue, når de kom velbevæbnede og med Firspand for de plumpe Hjulplove; somme havde spændt Heste og Stude sammen. — Når Enhver var kommen på sin Ager, og Oldermanden havde stødt i Hornet, begyndte alle Mand at pløje. De vedblev, indtil det fastsatte Dagværk var tilende, og imedens vågede Øvrigheden over, at hver Nabo blev på sit, så at Ingen forrykkede Skellene mellem Agrene eller kørte ind på et andet Agerskifte for at vende med Ploven. — På lignende Måde gik det til ved de øvrige Markarbejder, såvel ved Såning og Møgagen som ved „Slet, Ragen og Skørd“ (Høhøst og Kornhøst.

Før Høhøsten begyndte, blev Engene inddelte; det skete en tidlig Morgenstund, medens Græsset endnu var vådt af Dug, idet Folk „løb Skeninger op“ og slog et Skår til Grænseskel, der hvor Græsset var nedtrådt. Sletkarlenes Antal var forud bleven fastsat på Bystevnet, og var Naboerne blevne enige om, at Hel- og Trekvartbolene

skulde have hver to Leer i Gang, men Halvbolene kun én, da havde de tillige vedtaget, at Trekvartbolenes ene Le skulde hvile for hvert andet Skår, der blev slået. Fjerdingsmændene, som ledede Arbejdet, passede nøje på, at det gik for sig efter alle vedtagne Regler, og gav Tegn til at holde op ved at løfte Leerne. — Medens Høhøsten stod på, sad Karlene hver Aften udenfor Huset med deres Harretøj, som bestod af Hammer og Ambolt, og skærpede Leklingerne ved små Slag langs Eggen. — Her og der bliver endnu „harret“ eller „pennet“, og når det sker, lyder der ligesom en dæmpet Klokkeklang udover Byen og dens nærmeste Omegn.

Såsnart Rugen så ud til at være moden, slog Fjerdingsmændene ind i den med deres Huer. Kom der nogle løse Kærner i Huerne, og disse Kærner hver for sig kunde stå på Enden bag på en Hånd, blev der stevnet til Tinge, for at den første Høstdag kunde blive fastsat. — Kornet blev skåret med Segl, og Folk kappedes om at blive først færdige med deres Dagværk; men den, der dristede sig til at skære mere på én Dag, end Naboerne havde vedtaget, fik en klækkelig Mulkt. Ifølge Ottersbøl Grandevilkår fra 1619 skulde han „uden al Nåde“ bøde 1 Daler til Herskabet, $\frac{1}{2}$ Daler til Fogeden, en Tønde Øl til Byen og 8 Skilling til Skriveren.

Såfremt gyldige Grunde hindrede en af Bymændene i at få kørt ind i rette Tid, måtte de øvrige enten hjælpe ham eller bie på ham; men kunde det godtgøres, at hans eget Sløseri var Skyld i Forsinkelsen, da blev Ævred opgivet og Kvæget drevet ind på Bymarken; så fik han tage Skade for Hjemgæld.

En stor Del af Bøderne blev betalte med Øl: en Otting,

en Fjerding, en Halv- og en Heltønde efter Omstændighederne. Mange Steder var det Skik, at dette Øl blev ydet uopholdeligt og drukket på Tinge, såsnart Forhandlingerne var til Ende, og da kunde det gå overmåde lystigt til. På sine Steder gik Løjerne ud over alle Grænser, når en af Naboerne nægtede at betale; i så Fald stimlede alle Mænd sammen, brød ind i hans Gård og bortførte en af hans Vogne, som de under allehånde Optøjer slæbte Byen rundt, indtil han bekvemmede sig til at indløse den; sa begyndte Drikkegildet.

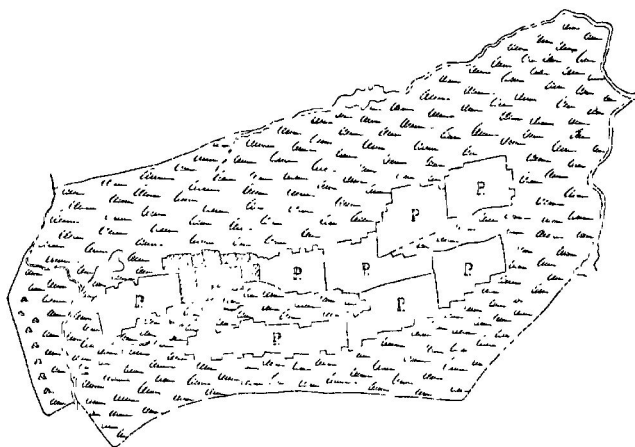
I Slutningen af det 16de og Begyndelsen af det 17de Århundrede var der rundtom i Østerslesvig alvorlige Bestræbelser for at udvide og forbedre Landbruget. I Spidsen gik Hertug Hans, som fra 1571 til 1622 herskede over Als, Ærø og Sundved og følgelig i en Række af gode År sad inde med nogle af Danmarks frugtbareste Egne. Da han modtog sin Arvepart, lå største Delen af Jorden hen som Overdrev, og det hertugelige Bøndergods var spredt og blandet med Adelens. Da han døde, var Godset samlet; store Strækninger af Skov- og Græsjord var opdyrkede; der var bygget Sædegårde og Avlsgårde, indrettet Dyrehaver, gravet Fiskedamme og plantet Abildhaver; forgæves kunde man lede Riget rundt efter en Plet, som tog sig bedre ud og gav større Indtægter. — Men for at opnå disse Goder havde Hertugen i højeste Grad handlet ilde med Bønderne. En stor Del af deres bedste Land havde han lagt ind under Hovmarkerne. På sine Rideture, siges der, udpegede han en Mængde Bol, som skulde forsvinde; her tog han et Par Vange fra Bymarken, og der nedlagde han hele Landsbyer; ikke blot Fæstere, men også Selvejere blev fordrevne; de, som var tilbage,

fik større Afgifter og mere Hoveri. — Den omboende Adel fulgte Hertugens Exempel i Ondt og Godt. Især i Angel fremstod anselige Herresæder i stort Tal; og her, hvor Myndighederne var så mange, at de Undertrykte vanskeligt kunde komme til deres Ret, gik det så vidt, at Liv-egenskabet blev indført på adskillige Godser.

Driftige og velstillede Bønder, som boede på Kongens og Hertugen af Gottorps Grund, udvidede også deres Agerbrug og tog store Stykker af Overdrevene under Ploven. Somme Steder blev disse „Indtægter“ drevne i Fællesskab; men i adskillige Sogne blev de udskiftede; enkelte Selvejere næede til at mageskifte nogle af den gamle Bymarks spredte Agre og indkoble dem, der blev samlede.

Både Christian den Fjerde og Hertug Frederik den Tredje søgte at standse disse Fremskridt. Fra 1620 til 37 udkom adskillige Forordninger, som skulde lægge Bånd på Bønderne. Men det fremgik af den yngste, at de Styrende ikke kunde gøre deres Vilje gældende; thi her siges, at skønt der for nogle År siden er kundgjort et kongeligt Brev, hvorved Indkobling forbydes, og man vel havde Grund til at vente, at Undersätterne vilde efterkomme det, viste den daglige Erfaring dog det Modsatte, idet Bønder nutildags i alle Hjørner og Kanter af Flensborg Amt indhegnede og opdyrkede Jordlodder og derved ikke blot ødelagte Landevejene således, at Rejsende havde Møje med at komme frem, men også gjorde Skår i Kongens Privilegier. — Som sædvanligt blev de Ulydige truede med Kongelig Majestæts højeste Unåde og Straf; men Almuen, der vidste, at den Slags Trudsler som oftest var tomme, har næppe taget mere Hensyn til dette Forbud end til de foregående.

Fra 1641 foreligger der en Kortsamling, som giver fortrinlige Oplysninger om Landbruget i Åbenrå Amt. Et halvhundrede Landsbyer er opmålte, og Jorderne er beregnede således, at man overalt ser, hvormeget Ager, Eng, Skov o. s. v. der udgjorde en Otting. — Nogle Torper havde Overdrev fælles med Adelbyen; men de fleste Byer havde hver sit Område. — Arealerne var anselige. Blev alle Jorder udskiftede, vilde de største Helbol blive på 600 til 1000 Tønder Land, og hvis samtlige Jorder blev ligeligt

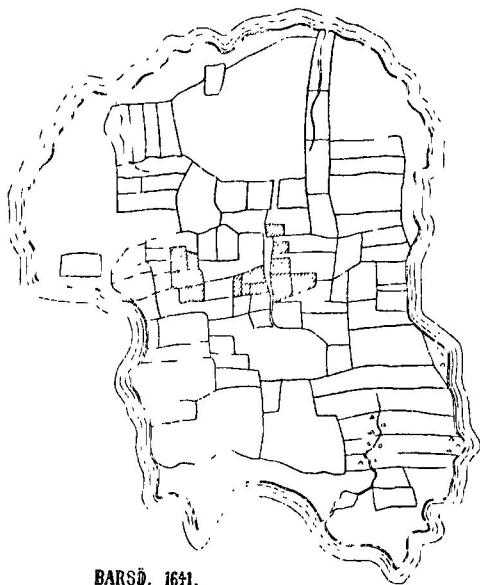
19

fordelte, vilde hvert Helbol få omtrent 400 Tønder. — I en halv Snes Landsbyer kan Sædemarkernes Omfang ikke beregnes, da Udmarkernes Agre og Græsgange er slåede sammen; men man kan dog skønne, at betydelige

Fig. 19: Efter Joh. Meiers Kort over Åbenråamt, fra 1641. Landsbyen Lejerskov. Kortet viser hele Byens Grund. De skraverede Firkanter er Hustosterne, Bogstavet P angiver Pløjemarken, der udgør 8 Marker; rundt om denne ligger Overdrevet, som optager den øvrige Del af Byens Område. (Efter Freden 1660 lå Byen øde, og samtlige Beboere var dræbte eller flygtede; som Følge heraf blev Gårdene nedlagte).

Strækninger her har været under Ploven; i tretten af de Øvrige har over Halvparten af Jorden været tilsået, og af dem er der fem med over 60 og to andre med over 80 Procent Tofte- og Agerland; der vilde kun være få Steder, hvor Helbolet fik mindre end 120 Tønder Pløjeland. — I de tarveligste Egne lå Hustofterne og Bymarkerne gruppevis spredte henover Heden; men selv her havde Nabo-skabet indtaget én Vang efter en anden og fået 6 til 8 Indtægter, som blev drevne i Fællesskab; vi ser, at adskillige Bønder havde pløjet så langt udenfor den oprindelige Grænse, at Bymarkens Udkanter kunde lede Tanken hen på Murtinder (Fig. 19). — Nogle Kort viser helt andre Forhold. Her var det kun Enge, Moser og stejle Skrænter, der ikke var opdyrkede, og de lå da pletvis i Pløjelandet; blandt dem er Kortet over Varnæs Birk (i det nordlige Sundevad). Ikke få Gårde var flyttede ud på Markerne, og enkelte Steder var de lagte langs med Landevejene, så de dannede brudte Gader af meget betydelig Udstrækning; således fra Løjt-Kirkeby (en Milsvej, nord for Åabenrå) og østerpå næsten helt ud mod Havet. På Barsø (i Gennerbugten) var Bønderne i den Grad fremmelige, at tre Femtedele af Agrene var indkoblede (Fig. 20). — Om anselige Gårde og et fremskredet Agerbrug er der desuden talrige Vidnesbyrd i Regnskaber fra 1628 over Udplyndringer i Østerslesvig. Her er en Bondes Rugsæd hyppig vurderet til 100 Mark, og vi ser at der i somme Gårde var røvet 13 Heste, 11 Oxer, 40 Får, 12 Svin og en Snes Gæs. — I nogle Amter havde Folk betalt for en Vagt af fjendtlige Tropper — en „Salvegarde“ —, som skulde beskytte dem imod Udplyndring; og andre Steder havde Almuen trukket sig tilbage til

Bondeborge, hvor de forsvarede deres bedste Ejendomme. Følgelig havde de store Tab kun ramt visse Egne; og selv der var meget nedarvet Sølv blevet skjult for Fjenden. — I de nærmest påfølgende År kom en Del Bols mænd atter på Fode; de, der ikke magtede dette, gav Plads for velhavende Naboer. Landejendomme blev så højt vurderede,

BARSD. 1641.

20

at en Bonde i Tumby (mellem Slesvig og Flensborg) 1641 kunde få 2400 Mark lybsk for sin Gård; det var tilmed hans Broder, der købte den. — Sporene af Ødelæggelsen var så godt som ud-slettede, og for Udflytningens

Vedkommende havde den endogså givet Anledning til ny Fremskridt.

Om de forfærdelige Tider efter Freden 1659 er der allerede talt, og det er ligeledes sagt, at Efterveerne varede langt ind i det 17de Århundrede. 1721 gav Chr. D. Reventlow Indberetning om den dårlige Tilstand i Haderslev Amt, og fra Als, Sundevad og Angel var Klagerne ikke

Fig. 20: Efter Joh. Meiers Kort over Åbenråamt, fra 1641. Vange og Vænger på Barsø. Skraveringen angiver Hustofterne.

mindre. Her søgte Almuen at formindske Trykket ved at splitte Gårdene. Amtmanden på Gottorp havde forbudt Bønderne — i et Aktstykke fra 1690 — at pantsætte, sælge og bortskænke Jord eller på nogen som helst anden Måde formindske Ejendommenes Værdi; og som Grund havde han angivet, at både Fæstere og Selvejere dagligt udstykkede deres Jord tiltrods for Love og Forordninger; samt at Almuen herved blev så forarmet, at den ikke kunde svare sine Afgifter. I Fæstebrevene fra de påfølgende År blev enhver Udstykning udtrykkeligt forbudt; men desuagtet gik den stadig for sig. — I det Mindste på Als var det Sædvane, at alle Sønner arvede en Del af Faderens Grund, idet hver af de Yngre fik en Parcel på Livstid, som han beholdt ubeskåren, selv om Hovedlodden i hans Dage gik over på anden Hånd og derved blev yderligere udstykket. Endnu ved Midten af forrige Århundrede klagede Regeringen gentagne Gange over denne Uskik.

Mærkeligt nok var der dog nogle Egne, hvor Bønderne endnu var velhavende, og hvor Jorderne gennemgående var i god Drift. Der foreligger — fra 1721 — en udførlig Beskrivelse af Selvejeres og Kirkefæsternes Gårde i Nyherred (det nordlige Angel) ialt 119. Ingen af disse Bols mænd havde Restancer*). Ødegårde forekom ikke; var et Bo forblevet ubesat, var dets Jorder blevne udskiftede og bortfæstede til Naboerne. Bøndergårdene var så efterspurgt,

*) Til Sammenligning tjener, at Restancerne et Par År senere endnu var: I Flensborgamt 17,237 Rigsdaler, for Tønder-, Løgumkloster- og Åbenråamter 121,527 Rigsdaler, i Haderslevamt 165,340 Rigsdaler og for Ejdersted 186,177 Rigsdaler. — I Haderslevamt måtte 80,172 Rigsdaler eftergives, i Ejdersted 138,079 Rigsdaler.

at vi endogså ser det Særsyn, at en Bolsmand meddelte til Protokollen, at han nylig var flyttet fra Hamborg til Stenbjerg, og at han havde købt sin Gård „for Bekvemmeligheds Skyld“ og betalt den dyrt, fordi han elskede „Fred og Landvæsen“. Det Bol, han sad inde med, var vurderet til $8\frac{1}{2}$ Mark Guld og havde en Besætning på 9 Heste, 26 Stykker Hornkvæg, 20 Får og 6 Svin. Købesummen må have været så meget større, som den årlige Afgift var ualmindelig ringe; de gamle årlige Skatter var 4 Rigsdaler og 15 Skilling; Extraskatterne (Contributionerne) var 31 Rigsdaler og 12 Skilling.

Bedst stillede var Kirkefæsterne, hvis Landgilde ofte kun beløb sig til et Par Mark. Det hidrørte fra, at Selvejere i Middelalderen havde givet Jord til Sognekirkerne eller til Præsteskabet på den Betingelse, at den skulde blive ved Gårdene som Fæstegods; og Datidens små Afgifter var blevne stående uforandrede. I Tidens Løb var de nærmere Omstændigheder ofte forglemte, og i de Aktstykker, her omtales, anføres atter og atter, at N. N. har Kirkeland, hvoraf der svares x Skilling; men „han ved ikke, hvor det ligger, og hvor meget det er“.

Både Selvejere og Fæstere havde udlagt en Del af deres Jord til Huslodder; de Fleste havde én eller to, somme tre til sex. Skønt Husmændene selv ejede Bygningerne, måtte de bære betydelige Byrder. Det var ikke ualmindeligt, at en Husmand gav sex til otte Gange så høj Landgilde som en Bolsmand, der var Kirkefæster; adskillige Gårdmænd kunde dække to Tredjeparter af deres samtlige Afgifter med den Indtægt, de havde af Huslodderne, og desuagtet var Husmændene forpligtede til at gøre Hoveri til Bøndergårdene. — Husmændene på deres Side vidste

at drage den størst mulige Fordel af Indersterne, og det kan tjene som Exempler, at én, der selv gav 8 Mark i Landgilde, tog 7 Mark af sin Indsidder for en Ende af Huset og en Stump Kålhave, samt at en anden, hvis Afgift var 7 Mark, lod en Tigger betale 4 Mark og 8 Skilling for et usselt Kammer i Baghuset.

De fleste Husmænd var Håndværkere. I Sørup, Sterup, Kværn og Eskris Sogne var der: 12 Hjulmænd, hvad der er betegnende for Vejenes slette Tilstand, 11 Skræddere, 9 Skomagere, 2 Træskomænd, 7 Snedkere, 6 Tømmermænd, 5 Smede, 5 Bødkere, 4 Tækkemænd, 4 Farvere, 4 Drejere, 2 Sadelmagere, 1 Knapmager, 1 Slagter og 1 Bager. Én Husmand holdt Skole, én var Spillemand, og ti holdt Kro.

Gårdenes Størrelse kan ikke angives nøjagtigt, da Registrerne kun viser, hvor mange Tønder Korn Folk kunde så, og hvor meget Hø de kunde avle årlig. Efter et Skøn var der gennemsnitlig 45 Tønder Sædeland (dansk Mål) til hver Gård; de største, som var satte til 10 og 11 Mark Guld, havde dobbelt så meget, og to Bol havde endogså 128 og 147½ Tønde Pløjjord. De Fleste havde desuden Eng til 20 à 30 Læs Hø, adskillige til 40 à 50 Læs og derover; én Mand kunde få 64 og en anden 74 Læs. Hertil kom Huslodderne og Skovparterne, af hvilke sidste somme havde 7 til 8, samt Botoften med Abild-, Humle- og Kålgårdene. — Derimod var Overdrevene næsten forsvundne; Folk måtte leje Græsning til deres Ungkvæg på Hederne hinsides Flensborg.

De gamle Indmarker var så godt som uforandrede; kun undtagelsesvis var nogle Agre her slåede sammen til et Koppel. Men udenfor „Gårdvangene“ lå Lykke ved Lykke, og i de fire Sogne, her omtales, var der over 800;

Middeltallet var 7 for hver Mand; Adskillige havde 10 og derover, Somme 14 til 16.

Sædejorden var delt i ti Dele; én af dem blev årlig taget under Plov, og når den havde været dyrket i fem År, kom den til at hvile i de næste fem. Den halve Pløjejord lå i Bymarken, hvor der var Fællesskab; medens den anden Halvpart fandtes i Koblerne og var under Særdrift. Da begge Parter var dragne ind i én Rotation, blev Agerbruget temmelig indviklet: Det ene År — da samtlige Kobler var tilsæede — var der Særdrift på alle dyrkede Marker, og da gik Kvæget på den fælles Bymark; Året efter blev der taget én Afgrøde på Fællesmarken og fire i Koblerne, næste År to på Fællesmarken og tre i Koblerne; efter fem Års Forløb lå al Sædejorden i Fællesskab — på Bymarken —, og da gik alt Kvæget i Koblerne; de påfølgende År kom mere og mere af Sædejorden ind under Særdriften og mere og mere Kvæg over på Bymarken, indtil man efter andre fem Års Forløb atter var vendt tilbage til det Forhold, som først er omtalt.

Brak var ukendt. I Reglen var Boghvede den første Afgrøde; dernæst blev Jorden gødet — så vidt det var muligt — og tilsået med Rug; så påfulgte Byg og to Gange Havre. Men, hvor Jorden var mager, faldt Byggen bort; der tog man enten tre Gift Havre efter hinanden, eller man nøjedes med de sædvanlige to Gift og lod Omdriften være på fire År. Enkelte Bønder, som havde deres Del af Bymarken indkoblet og stadig drev Særdrift, sæede først Havre, dernæst Boghvede, så Rug, Byg og én Gan Havre. — En Del afsides Jord blev dog stadig brugt som Havreland.

Middeltallene for Udsæden var: 2 Tønder Boghvede,

3 Tønder Rug, $2\frac{1}{2}$ Tønde Byg og 15 Tønder Havre. På de største Bøndergårde blev der sået $12\frac{1}{2}$ Tønde Boghvede, 10 Tønder Rug, 15 Tønder Byg og 41 Tønder Havre. Af Hvede havde kun velstående Folk lidt til Husbehov, som oftest $\frac{1}{2}$ til 1 Skæppe; Beretningen, om at en Storbønde såede 4 Skæpper, er enestående.

I Sammenligning med vor Tids Afgrøder var Foldene få: Boghveden slog så ofte fejl, at Almuen ikke vilde angive en Middelhøst for denne Sædart, for Rugen satte de 4 til 6, for Byggen 2 til 4, for første Års Havre 4 til 5 og for andet Års 2 til 3 Fold. — I særlig gode År kunde Boghveden give 15 Fold.

Besætningen svarede bedre til vore Forhold. Middeltallene var: 4 Heste, 12 Stykker Hornkvæg, 6 Får og 4 Svin. Storbønderne havde 8 til 9 Heste, 32 til 40 Stykker Hornkvæg, 15 til 20 Får og 8 til 10 Svin.

I den lange Række af dårlige År var der næppe noget Sted, hvor Landbruget gjorde kendelige Fremskridt. I hvert Fald er der kun få Aktstykker fra 1650 til 1750, som angår Indkobling. Men ved Midten af det 17de Århundrede blev der atter Røre, især på Als. Somme Steder gik det nemt nok, for Exempel i Ulkebøl, hvor Bønderne 1762 udskiftede alle deres Udmarker. Andensteds kom det til Rivninger, og navnlig synes Striden at have været hård i Tandslet og Hørup Sogne, hvor Majbøl, Ertebjerg og Jestrup havde fælles Overdrev. Da Bols mændene i Majbøl forgæves havde arbejdet på at få dette Fællesskab ophævet, indtog de ny Udmarker uden Nabobyernes Samtykke. Og at de to andre Naboskaber blev i høj Grad forbitrede herover, fremgår af en Klage af 21. Januar 1756, som slutter således: „Som disse Majbøller da altså — ved denne

deres egennyttige og ubetænksomme Misgerning — haver billigen overdraget dem både vores (og) deres egen Øvrigheds Unåde, når det bliver vel anset, og for Resten tilføjer os — deres Næste — så stor Skade, at, om vi kunde forsmerte det for vor egen Skyld, vi dog aldrig kunde forsvare det for vore Efterkommere“. — Om Sagens endelige Udfald savnes Oplysninger; men da den stedlige Øvrighed støttede de Sagsøgte, har Klagen næppe haft Fremgang.

Fra 1766 var Indkobling lovljemet. I og for sig gør Forordningen af 10. Februar dette År kun nogle enkelte Indrømmelser, der måtte have såmeget mindre Betydning for Østerslesvig, som det Mål, her tilsyneladende sigtes efter, delvis var nået halvandet hundrede År forud. Bortset fra et Par Paragrapher, som omhandler Husmændenes Græsningsret, bestemmer Forordningen nemlig kun, at, hvor flere Landsbyer havde fælles Overdrev, og ét Naboskab vilde have sin Part for sig, kunde de Øvrige ikke forhindre det; at to Tredjeparter af Naboskabet kunde kræve et Stykke Land udskiftet, når ingen anden Landsby havde Part i det, samt at en Lodsejer havde Ret til at indhegne den Jord, han havde liggende samlet. — Men den Instrux, der samtidig sendtes til Amtmanden på Als, J. W. Teufel v. Pirckensee, viser, at Regeringen havde andre Hensigter. Det blev ham pålagt at anvende den størst mulige Omhu, Forsigtighed og Klogskab for, såvidt det på nogen Måde var gørligt, at fremme Fællesskabets Ophævelse, Udskiftningen og Indkoblingen. Fra Tid til anden skulde han sende Indberetning om de Fremskridt, der skete, og når han mødte Hindringer, skulde han gøre Forslag til at overvinde dem. Han skulde søge at overbevise Selvejerne om det fordelagtige ved Regeringens Plan

og overtale dem til at følge den. Over Krontjenerne kunde han befale; gjorde de Modstand, skulde han klage over dem til Rentekammeret. Hvor Selvejere, Krontjenere og Adelstjenere boede sammen, skulde Amtmanden forhandle med Godsejerne; nægtede disse at tage mod rimelige Tilbud, skulde dette allerunderdanigst indberettes til Regeringen. — Instruxen viser tilmed, hvorledes der skulde gås frem ved Udskiftningen.

Måske er det kun et Ordspil, når der endnu på Als er Talen om at bo i Helved (Landsby i Nørreherred) og have en Djævel til Amtmand. Sikkert er det dog, at Teufel v. Pirckensee havde en mærkelig Magt over Bønderne, og det har vel næppe været ved Mildhed alene, at han overvandt enhver Modstand.

Der blev Røre allevegne, da Forordningen var kundgjort, og Grandelagene skulde afgive deres Betænkning, så meget mere, som man her på Als — vistnok fra første Færd — var tilbøjelig til at gå videre, end Instruksen lød på; og Vanskeligheder var der nok af.

I Landsbyer, hvor alt endnu var ved det Gamle, vilde Bønderne lade Overdrevene ligge og nøjes med at udskifte Bymarkerne. Således skrives der fra Østerby og Sønderby på Kegenæs den 1. og 24. Marts 1767, at Grandelagene har været tilsammen og rådslået for at udfinde det, som kunde være dem tjenligst. De har vel indset, at denne Indretning sigter til det almindelige Bedste; men de mener dog, at den ikke passer for deres Egn. De anfører, at der rundtom findes „stenagtig Grund, hvorpå er mange høje Klipper“, og at denne Jord næppe kan opdyrkes. De minder om, at deres Overdrev ligger langs med Havet, som årlig bortriver store Stykker af Landet, og de gør da

gældende, at den Mand, der ved Udskiftningen fik en Kystlod, let kunde miste alt sit og blive helt forarmet. Tilmed, siges der, ligger Byerne ved Strandkanten, hvor Fiskeriet giver Folk en betydelig Indtægt, som bortfalder, når Gårdene flyttes ind i Landet. Og endelig har de så få passende Kampesten og så lidt Tjørneris, at „Murene og Gærderne“, som allerede findes, næppe nok kan holdes vedlige; det vil være dem umuligt at rejse flere. For så vidt er Overdrevene allerede udskiftede, som hver By har fået sin Del. Og de beder om, at det må bero herved.

Da Amtmanden ikke vilde give efter, søgte Bønderne at komme ham imøde, og den 1. September næste År indberettede Bolsnændene i Sønderby, at de allerede på egen Hånd havde udskiftet tre Vange således, at de alle var velfornøjede og fuldkommen tilfredse; de lovede, at Ingen om kort eller længe skulde komme til at klage over den Måling og Deling, som de nu foretog i de øvrige to Vange, og tilmed forsikrede de, at denne „Indskling“ var foretaget til Alles Bedste, således, „at istedetfor de tilforn havde ikkun meget smalle og små Stykker, Ager om Ager med hinanden, så havde de nu således opmålt deres Grund, at Enhver fik ungefær overalt tolv Skæpper Havreland på hvert Sted, hvilket var såre bekvemt for hver Mand både for Pløjningen og Høsten og især for Tøjringen“. Brevet slutter med en underdanig Bøn om, at den højvelbårne Amtmand nådigst vilde konfirmere dette, så det herved forblive. — Lignende Ansøgninger indsendtes fra Skovby og Fjelby i Lysabild Sogn samt fra adskillige andre Byer; men Folk lærte snart, at de var frugtesløse.

Som Følge af Amtmændenes Indberetninger udkom Forordningen af 29. Januar 1770, og Virkningerne af denne

blev snart synlige på Als; thi nu kunde Teufel v. Pirckensee true med, at de Bønder, der ikke i Løbet af fire År udskiftede Overdrevene, skulde afstå dem til Naboskaber, som havde rettet sig efter Lov og Forordninger. — Allerede den 9. og 10. August samme År indberettede Østerby og Sønderby Mænd, at de havde „separeret deres Grundninger“, for så vidt som Jorden var opmålt, boniteret og inddelt i Lodder, der efter hver Mands Skøn var lige gode. Ingen vidste, hvilken Lod der kunde tilfalde ham, eller hvem, der skulde være Udflyttere; men alle var enige om, at de, der fik den gamle Bymark, skulde afgive 10 til 20 anselige Læs Gødning til dem, som måtte opdyrke Overdrevet, samt at hver Udflytter skulde have 15 til 30 Rigsdaler af dem, der blev boende i Landsbyen, og at disse Bols mænd desuden skulde være behjælpelige ikke blot ved Byggeriet, men også ved Rydningen og Pløjningen af Råjorden. — 1779 siger August Niemann, at Sønderby og Østerby egentlig ikke mere kan kaldes Byer, eftersom næsten alle Bønderne har flyttet deres Gårde ud på Markerne.

I Hovedtrækkene var alle Overenskomster ens affattede; men den Hjælp, der skulde ydes Udflytterne, var ulige stor i de forskellige Byer. Forholdsvis anselig var den i Tandslet (Sønderborgegnen), hvor de 21 Mænd, der blev siddende i Byen, skulde give fem Udflyttere: 1090 Lægter og 221 Traver Tag samt 540 Rigsdaler, som fordeltes ligeligt. Desuden skulde de Fastsiddende yde en Del Hånd- og Spandtjeneste: hente Mursten, Brædder og nyt Tømmer fra de Steder, hvor disse Ting blev købt eller udviste, samt flytte og føre alle brugbare Materialier (Grundstene undtagne) fra de gamle Boliger til de ny Byggepladser; hver af dem skulde lade en forsvarlig Karl gøre

tyve Dages Håndtjeneste samt i to År pløje årlig fire Skæpper Land og i et År udage Gødningen fra det gamle Møddingsted til de ny Marker.

For Broagers og Nabobyen Mølmarks Vedkommende kan vi følge Udskiftningen i dens Enkeltheder. Her boede både Lyksborgs-, Gråstens- og Domkapitelstjenere, og derfor måtte Sagen forhandles i en Kommité, som repræsenterede de tre Myndigheder. Denne trådte sammen den 13. September 1773, og allerede den 22. November var den kommen så vidt, at der kunde sluttet Kontrakt med Landmåleren. Såvel Opmålingen som Boniteringen var færdige i Begyndelsen af August næste År. (Al Særjord, — endogså Tofterne — var dragen med ind under Opmålingen). Fra den 16. til den 30. i denne Måned var Kommitéen næsten daglig påfærde for at fjærne allehånde Vanskeligheder; samtidig var Byjorden bleven udskiftet i Mark- og Skovlodder, så kun Lodtrækningen stod tilbage. — Der var ialt 20 hele Bol, 12 lyksborgske, 6 gråstenske samt 2, som tilhørte Domkapitlet, og af dem skulde henholdsvis $5\frac{1}{2}$, 3 og 1 udflyttes. — Krat på Markerne måtte ryddes; men Ege og Bøge skulde blive stående og være Godsejernes. — I Løbet af de tre første År stod det hver Mand frit for at hente Planter til sine levende Hegn i de Skovskifter, han nu blev skilt ved. Hver Favn gode levende Hegn, som en Nabo måtte overlade en anden, skulde betales med tre Skilling lybsk, såfremt de var til Nytte for den ny Ejer; men Grøftevolde, der kom til at gå tværs over en Mark, skulde den tidligere Ejer sløjfe. Risgærderne skulde følge med Jorden, og Ingen kunde forlange noget for dem. — De Bols mænd, der fik den gamle Bymark, skulde hjælpe til, når Overdrevene første Gang pløjedes. Og en Fæste-

bonde, Daniel Friis, der havde ladet sine Agre gro over med Onde-Urter (*Chrysanthemum segetum*), skulde bøde 11½ Rigsdaler til Sibbe Andresen, som havde fået hans Lykker til sin Part. — Langs ad Broager Gade skulde der lægges en brolagt Gangsti af 1½ Alens Bredde, og Kørebanen skulde planeres med Grus. Hovedvejene skulde være tolv Alen brede, Bivejene otte, og langs med dem alle skulde der udlægges sex Alen at dige på; Fødstierne skulde være fire Alen. (Andre Steder blev der udlagt sexten Alen til Bivejene: ti til Kørebanen og sex at dige på; men i Tidens Løb har Folk „straffet Gærderne“ således, at Vejene er bleven betydeligt smallere).

Mærkeligt er det, at Østerslesvigerne allerede dengang var meget dygtige til at bonitere. I Stedet for de tre Taxter, som Regeringen havde foreslået i Forordningen af 10. Februar 1766, var der i Broager 40 og i Lysabild (Sønderborgegnen) endogså 63. Ifølge Meddelelse fra Hr. Proprietair C. Knudsen til Lysholm var Datidens Bonitering så fortrinlig, at man i vore Dage kun i ringe Grad har set sig nødsaget til at forandre den.

Hvor Bønderne selv rådede for Udskiftningen, var der fuldt op af Stridigheder. For at hæmme disse, oprettede Naboskabet i Skovby og Fjelby (Lysabild Sogn) „et Forenings Instrument og fastsatte adskillige Poster til uryggelig Holdelse“. Her hedder det: „En eller anden af Naboskabets Interessenter og Medlemmer, [som] sig over kort eller lang Tid beviser urolig [og] vederstyggelig imod deres Aftale og [deres] engang fastsatte Foreningspunkter, den Samme skal være skyldig at betale 10 Rigsdaler udi Armekassen samt vilkårlige, kongelige Bøder, som af Øvrigheden bestemmes, og desuden være ansvarlig [for] alle hidindtil som

og tilkommende Bekostninger, som af Uenighed forårsages og oprejses; de monne navngives, som de vil. Hvertil enhver Landligger uden Forskel udi dette Grande- eller Nabolag — som og Landmåleren selv — medelst deres egne Hænders Underskrivelse på det Byndigste sig her udi forpligter“. — Om den Slags Aktstykker har nyttet noget, er et Spørgsmål. — Dagligt indløb Klager til Amtstuen. Ikke Få var misfornøjede med, at Jorden skulde fordeles efter Mark Guld. — Storbønderne havde fået deres Tiliggende forøget, i det Naboerne havde solgt og pantsat en Parcel efter en anden; og Forandringerne havde ikke medført, at Bolene var blevne omtaxerede. Nu vilde de, at Udskiftningen skulde rette sig efter Gårdenes daværende Størrelse og ikke efter den, Jordebogen angav. De Bols-mænd, hvis Område var forringet, gjorde derimod gældende, at de havde samme Skat og Tynge som hine, og fordrede, at alle Lodder skulde gøres lige store. — Med somme Landsbyer var der så meget mere Bryderi, som der måtte udskiftes to Gange. Således i Viby (Sønderborgeggen), hvor Bønderne allerede havde udskiftet 1771, og hvor Fordeelingen var i den Grad mangelfuld, at de ti År senere måtte gøre dette Arbejde om igen. Så kom de endda ikke til Ro, fordi de ikke vilde udlægge Jord til Hegn langs med Hovedvejene; da Øvrigheden senere krævede, at sådanne skulde opføres, måtte de Bols-mænd, hvis Område herved blev formindsket, have Stykker udlagte af de øvrige Naboers Jord, og da blev det atter nødvendigt at flytte Grænseskjel. Tilmed var her Strid med Husmændene, som krævede hver sex Tønder Land til Arv og Eje, skønt de tidligere kun havde haft et Par Skæpper tilleje af Bols-

mændene. — Andensteds klagede Småfolk over, at de blev forurettede af de Velstående, som ikke kunde få nok.

Samtidig med Udskiftningen foregik der en omfattende Udstykning af Kronens og Adelsens Gårde. — Ved en kongelig Resolution af 15. August 1763 blev det bekendtgjort, at Regeringen vilde afhænde alt sit Jordegods med Undtagelse af det, der lå i Københavns-, Frederiksborg- og Kronborg-amt; at Begyndelsen skulde ske i Hertugdømmerne, blev fastslået ved Resolution af 1. Oktober 1764.

Kort efter indså de Styrende, at det vilde være fordelagtigst at udstykke Krongodserne således, at Lodderne kunde sælges til Bols mænd og Husmænd; og denne Plan kom snart til Udførelse. Allerede 1765 solgte Regeringen Hjortholm og Nygård samt Kobbelen Kegenæshøj — alle på Kegenæs. Her blev noget over 120 Tønder Land udlagt til Huslodder; Resten deltes i et halvhundrede Parceller — på 15 til 75 Tønder —, af hvilke de Mindste tjente til at forbedre de omliggende Bol, og de Øvrige blev bebyggede. Lignende Forhold gjorde sig gældende andensteds i de følgende År.

Fra 1765 til 1788 udparcelleredes nogle og halvtredsindstyve Domainere; ved Salget af disse Godser blev en Mængde livegne Fæstere til privilegerede Selvejere. — Idet Hovmarkerne kom i Bøndernes egne Hænder, bortfaldt jo Hoveriet samt de bestemte årlige Ægter. Og Overgangen fra før til nu blev såmeget større, som Regeringen ikke blot gav Afkald på de ubestemte Ægter, men endogså fritog Køberne og deres Efterkommere for Værnepligt samt for næsten alle de Extraskatter, der vilde blive pålagte i Fredstid. — For at Udgifterne ikke skulde blive Bønderne for store, blev det vedtaget, at Halvparten

af Købesummen skulde blive stående i Ejendommen (som en uopsigelig Prioritet til fire Procent), og Udbetalingen af den anden Halvpart fordeles på adskillige årlige Terminer. De fleste Parcellister, som havde stor Bekostning hvad Udflytning og Indhegning angår, slap desuden i tre til sex År for Halvparten eller Tredjeparten af deres Afgifter.

Herremænd, der var kede af Landvæsenet, udparcelerede også en stor Del af deres Godser; og ved Salget fulgte adskillige adelige Rettigheder med Jorden. Således blev Køberne og deres Efterkommere fritagne for Værnepligt, ja de Fleste fik endogså Toldfrihed. Alene i Angel udskiftede en Snes Godsejere i Tidsrummet fra 1755 til 1800; og her blev ikke få Livegne til fri Bønder. Kun for at godtgøre, at Ejendommen var privilegeret adelig Jord, blev der givet en ringe årlig Landgilde, og denne kunde være så ubetydelig, at for Exempel Bols mændene, som havde købt Tøstrup Hovmark, ikke gav mere end én Skilling af hver „Byskæppe“ (omtrent en Tønde Land dansk Mål).

Hovedgrunden til Udskiftningen var selvfølgelig, at den betalte sig; men hertil kom, at humane Ideer var rådende i de højere Kredse, samt at det ikke længere var let at holde Styr på Bonden. Især hvor jævne Forpagtere trådte i Herremændenes Sted, blev der mange Stridigheder. Hovbønderne undlod ofte at yde mere Arbejde, end de selv fandt for godt. Ikke sjældent slog de på Lommen og sagde, at det skulde koste 100 Rigsdaler, før de vilde give efter; selv for Øvrigheden vilde de næppe nok bøje sig. -- Nogle af de mest talende Exempler hidrører fra Krongodserne: Gudsgave, Vodrup, Søbygård og Gråsten på Ærø, som dengang hørte under Sønderborg-Nørborgamtmandskab.

Her havde Bønderne ved Midten af forrige Århundrede rottet sig sammen og sløset således, at flere Forpagtere var gæede fallit, og under Efterfølgerne vilde de opføre sig på samme Måde. Efter gammel Skik skulde Folk møde til Hovarbejde Klokken otte om Vinteren og Klokken syv om Sommeren; men Hovfolkene kom en Time eller to senere, og så gik de endda og drev Tiden hen uden at udrette noget, som var værd at regne. Bønderne sagde, at de vilde have deres egne Marker tilsåede, før de tog fat på Hovmarkerne, og de vilde kun gøre to ugentlige Pløje- og Høstdage, skønt Forpagterne kunde kræve tre; Mange truede med, at hvis de på dette Punkt skulde rette sig efter Kontrakten, vilde de til Gengæld lade lave ny Fadinger og møde med så små Høstvogne, at Kornet kunde blive stående og rådne på Hovmarkerne. Da en af Forpagterne sagde, at han vilde klage til Amtmanden, blev der svaret, at det stod ham frit for; det var sket så tit tilforn; men endnu havde de ikke hørt, at Nogen var blevet straffet.

Der siges (i et Brev af 27. April 1761), at „den gamle Hr. Amtsforvalter Hanefelt, som skulde holde Bønderne i Orden, var mere bange for dem end de for ham“. At dette var sandt, synes at fremgå af en Klage, der samme Aar blev indgivet til Amtmanden; thi her skriver Forpagter L. Moritzen på Gråsten: „For den på min underdanigste Ansøgning meddelte og her ved i Copi anliggende, nådige og retfærdige Ordre, haver jeg største Årsag at takke, hvilket og herved sker i al Ydmyghed og Underdanighed. Men da denne høje og respective Ordre endnu aldeles ingen Respect eller Lydighed kan finde iblandt Bønderne, og Hr. Amtsforvalter Hanefelt ej heller besidder den Fri-

modighed at execuere samme, så er jeg endnu lige så ulykkelig som tilforn; og ifald jeg ikke kan blive handthævet ved min Contract, bliver jeg nødt til at forlade Gården og dens Dykning og søge til Hans Majestæts allerhøjeste og helligste Trone om Hjælp; thi når her in loco ingen Assistance er at få, og man med mange Rejsers Bekostninger fra Anthuset må udvirke Ordre, hvilke, når de her komme til Publication, aldeles intet agtes; men enhver gør dog, hvad han vil, er jo ingen anden Vej øvrig end at søge Majestæten. Igår den 8de Maj vare tvende Bønder af hver By indkaldte til Tinget for at lade Deres Høj- og Velbårenheds Ordre bekendtgøre; men Bønderne nægtede endnu som tilforn, at de ikke vilde gøre deres sædvanlige trende Dages ugentlige Hovtjeneste i Høst- og Pløjetiden. — — Ja, det gik så vidt på Tinget i min, Tingskriverens og Sandemændenes Overværelse, at Peter Lauritzen i Storerise, som (er) Formand og Hovedoprører for Gråstens Hovebønder, slog i Bordet, som Hr. Amtsforvalter Hanefelt sad udi Retten“.

At man heller ikke kunde ave Tyendet, fremgår af et Tingsvidne af 11. Januar 1763, som beretter; at „Lars Christensen, Tjenestekarl i Ommel, tilligemed trende andre for nogen Tid (siden) i deres Hovtjeneste i Loen havde ulydig opført sig imod Fogeden, idet de havde arbejdet selvrådigt og uordentligt med Rugen, som og samme Tid af trende Sandemænd blev besigtiget og da på Tinget tilstået at være ganske uordentligt arbejdet og behandlet, hvorpå Fuldmægtigen efter sådant tilstrækkeligt Bevis dømte enhver at give to Skilling til Straf til de Fattige og levere samme til Præsten, hvormed den samme Sag var ophævet. Men med den største Forundring så vi, at

Lars Christensen derefter indkom af Loen, ukaldet, af sig selv (og) spurgte, hvem der havde sat ham til Brøde. Da han strax skete Forklaring af Retten og Sandemændene, som havde besigtet hans og de tre andre Hovningers uordentlige Omgang med Rugen, brød han ud med adskillige grove Ord og Talemåder, så Retten blev styrret. Da Fuldmægtigen (som) hans tumultariske Forehavende ikke kunde tåle eller tillade sådant et Menneske, sagde, han skulde gå bort, han var ikke kaldet til Tinge, (og) følgelig (havde han) der intet at bestille. Men han brød ud med sin Ondskabs Forøvelse, så at Hr. Weise derover blev benødiget for at nyde Fred (at) ansige Fodsvenden til at anholde hannem til Beskedenhed eller føre hannem ud, (da) attaquerede han ham med touchante Ord og Injurier. Og da han endda ikke vilde lade af (med) sit Ondskabs Fortsættelse, måtte Hr. Weise bede hans Assistent, Monsieur Hansen, at træde frem, om han vilde bære Respect for hannem. Og da han altså tiltalte Lars Christensen, at han skulde gå ud, og holde Fred på den kongelige Gård og Amtstue; thi der var ingen Krohus, og han endda satte sig imod, fik Fodsvenden Befaling, at han skulde føre hannem ud af Tingstuen. Da trængte han sig imod Fodsvenden og vilde absolut ikke vige af Stedet, men råbte højt: Hvor er alle mine Camarader! Og Selskabet, som han sammenråbte, var strax hos hannem, hvilket var en temmelig Forsamling. Og brugte da Lars Christensen mange ublu, hårde Ord, som havde Anseelse til et forskrækkeligt Oprør, så at vi nødtes til på Hr. Weises Ansøgning at secundere Retten og træde til (for) at holde Styr på det kongelige Ting. Og ifald vi ikke havde været såmange, der i Nødsfald kunde have styret hans Ondskab

tilligemed de Andres, han stolede på, skønt de Øvrige af Frygt for os tav stille, kunde der have fulgt onde Suiter på“. — — -- Forpagteren stillede den Fordring, at Lars Christensen ikke mere måtte møde til Hoveri. Da Retten havde givet ham Medhold, indgav Lars Christensen den 2. Maj samme År en Contraklage, som angår „*das grausame Verfahren des Gevollmächtigten Wejse*“. Her i spørger han, hvorledes han skal ernære sig, når han ikke må gå til Hove, og hans Husbond afskaffer ham som en unyttig Knægt: „*Auf welcher Art,*“ gentager han, „*soll ich denn bei diese Theurung mich ernähren, da ich a.s Landsoldat verbunden bin zur Stelle zu bleiben? Dasz Stehlen ist verboten, und dasz Betteln würde mich als Soldat nicht gut geheissen.*“ — De Vidner, han førte i Sagen, modsagde hverandre.

Et stilfærdigt, men talende Vidnesbyrd om de alsingske Bønders Selvfølelse er det, at man ved Midten af forrige Arhundrede begyndte at kalde dem Herrer. Således udstedte Slotsgartneren på Augustenborg 1754 et Lærebrev for en af Egnens Bondesønner og talte heri om hans Hr. Fader, Hr. Hans Kaad; denne Mand boede i Mintebjerg og havde en Gård, hvoraf der svaredes et anseligt Landgilde.

Vistnok med Urette fremhæves det som en Særegenhed for Als, at Bøndergårdene i Arhundreder gik fra Fader til Søn; thi det blev sagt i forrige Arhundrede af en troværdig Mand, at også Bonden i Fyn og især i Jylland „roste sig af at besidde den Gård, som mange af hans Forfædre før ham havde drevet“. (E. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660 til 1720. S. 21). Indrømmes skal det dog, at Alsingerne var fastere knyttede til Stedet

end de fleste andre Sønderjyder; thi ifølge Amtmændenes Indberetninger af 1741 havde Fæsterne her på Øen ikke Lov til at sælge deres Gårde, og Selvejernes Tal var kun ringe. — Tilmed er det forholdsvis let at gøre Rede for Slægtskabet på Als, hvor mange Bønder i lange Tider har haft Stamnavne: Blad, Grav, Hjort, Brag, Kaad o. s. v. Gamle Aktstykker viser, at nogle af disse Navne hidrører fra Middelalderen. 1524 nævnes Hans Christensen Kaad, og i et Tingsvidne fra 1502 siges der, at „Ejendomsbonden, Mads Grav i Sillerup og hans Fortædre har bestandig haft i rolig Besiddelse den Bondegård, som er beliggende på Stevning Mark, (så) at der aldrig af Nogen er krævet Tjeneste eller Byrde af samme.“ — Unægtelig giver det en vis Anseelse, når der tales for Exempel om den tolvte og trettende Nis Brag.

Om Nørreslesvigs Landbrug i den sidste Halvdel af forrige Århundrede er der fyldige Oplysninger i Bøndernes egne Optegnelser, som tillige kaster et ikke ringe Lys over Sæder og Skikke. Særlig udførlige er nogle Regnskabsbøger, der skyldes Sognefogeden, Iver Iversen, i Fredsted (ved Haderslevdam); de begynder med Året 1779 og fortsættes ind i vort Århundrede. — Fortrinlige, såvel skriftlige som mundtlige Meddelelser fra hans Dattersøn, Hr. Iver Friis, der nu ejer en Parcel af Bedstefaderens Gård, har ydet Hjælp ved Bearbejdelsen. — Til Påskrift kunde disse Regnskaber passende have Ordene: „I Jesu Navn bør al vor Gerning ske“; thi overalt, hvor der er Tale om væsentlige Arbejder, er Udfaldet lagt i Guds Hånd, og ingensinde er der glemt at takke for Udbyttet. Således hedder det: „Begyndt i Herrens Navn at så Byg pro 1783 den 17. Maj. Herren give Velsignelse dertil“. — „Begyndt

i Herrens Navn at ploue og så Rug pro 1786 den 19. til den 21. Oktober. Herren selv give hans Velsignelse dertil, at det må vel lykkes, og give deraf gode Frugter“. — „Det sidste Neg Korn indaget den 7. September 1782. Herrens Navn være velsignet“. — „Dette År pro 1798 var Rugen kuns ganske mådelig og ringe, såvel i Stræet som også til at give Korn af sig. Men Herrens Navn være derfor lovet; thi vi kan jo ikke selv skabe en eneste Kærne“. — Her og der findes Psalmevers midt inde i Regnskaberne; et af dem lyder: „Jeg ved, på hvem min Tro er sat; ham får man mig vel unde. Hvem Gud kun holder for sin Skat, skal aldrig gå tilgrunde. Vel den, der bygger fast på Gud; lad alt så tumles ind og ud; han står, når alting ligger“.

I en Alder af 27 År overtog Iver Iversen sin Fædrengård; begavet, driftig og velhavende, som han var, er det sandsynligt, at han har gjort den til en Mønstergård. — Før 1794, da den endelige Udskiftning fandt Sted, lå en Del af hans Jorder: Egager, Ballesager, Højsager, Have med flere på den gamle Bymark, og de var skør Muldjord med godt Afløb. Resten bestod af Holme i Haderslevdam samt Kobler i Udmarkerne, som Naboerne forlængst havde udskiftet på egen Hånd; at her fandtes sid og våd Jord i Mængde, er tilstrækkelig betegnet ved Marknavne som: Kærkrog, Troldkær, Rørkær, Overkær, og lignende. — Da Markerne lå spredt, er det ikke underligt, at Boniteten var højst forskellig. Efter dansk Bonitering vilde den bedste Jord have haft Taxt 18 og største Delen 13 til 15; der var næppe noget ringere end til Taxt 8. — Beregnet efter slesvigsk Mål var Gården på noget over 140 Tønder Land (omtrent 175 danske Tønder). Heraf var ca. 30,

13 og 5 Tønder henholdsvis Skov, Eng og Husmandslod; af de 92 Tønder, der blev brugt til Agerjord, kom næppe nok Halvdelen årlig under Plov, da Jorden — efter Boniteten — var udlagt til Græs i et Tidsrum af 4 til 7 Aar.

Sædskiftet var: 1) Boghvede eller Grønjordsbyg, 2) Rug, 3) Byg, 4) Havre og 5) den såkaldte Andenkærvs-Havre. — Der blev gødet til Grønjordsbyggen og til den Rug, som havde Boghvede til Forfrugt. — Man fallevendte (pløjede Grønjord) i Eftersommeren og helst så tidligt, at Grønjordsfuren blev muldnet således, at den kunde få endnu en Pløjning forinden Vinteren; når denne Jord blev pløjet en eller to Gange om Foråret, var den tjenlig for Boghvede og Græsbyg; — i Reglen fik Bygmarken fire, men Boghvedemarken kun tre Pløjninger. I det påfølgende Efterår blev Bygstubben pløjet to Gange og Boghvedestubben en Gang, før Rugen blev sået; til de øvrige Sædarter blev der kun pløjet en Gang. — Indtil 1850 havde Nordslesvigerne Hjulplove, som var forholdsvis lette, og for dem spændte de ofte tre Heste.

I Årene 1782 til 1787 var Iver Iversens årlige Udsæd omtrent: 8 Tønder Rug, 13½ Tønde Byg, 32 Tønder Havre og 5 Tønder Boghvede; Hvede, Ærter og Vikker forekom i ringe Mængde, kun 1 til 2 Skæpper Hvede og 1 til 1½ Tønde Bælgfrugter; senest fra År 1786 såede han nogen Kløver. — Altså var hele Udsæden henimod 54 Tønder af de langstråede Sædarter og omtrent 6 Tønder af Boghvede, Ærter og Vikker tilsammen. — Som bekendt såede Bønderne meget tykt i de Tider.

Engene gav i de omtalte År 68½ til 88 Læs Hø; Rugen gav 36 til 52 Traver, Byggen 62 til 105 og Havren 80 til 102; Boghveden gav 11 til 17 Læs. — I Gennem-

snit var Udbyttet 16 Læs Boghvede samt 226 Traver af det langstråede Korn og altså over 4 Traver af Tønden. — Regnet i Skæppevis gav Boghveden $5\frac{1}{2}$ til $9\frac{3}{5}$ Fold, Rugen $5\frac{1}{4}$ til $9\frac{1}{2}$, Byggen $6\frac{1}{3}$ til 8 og Havren 4 til $4\frac{2}{3}$; Udbyttet af samtlige Kornsorter var $6\frac{1}{2}$ Fold. — Dette Resultat er overraskende og af så meget mere Betydning, som de omtalte 6 År ingenlunde regnes til de gode.

Ved Hjælp af Regnskaberne kan vi følge det daglige Liv i dets Hovedtræk. — Midt i Oktober eller lidt før begyndte Sognefogedens at pløje til Vintersæd og så Rug, og dette Arbejde, som jo rettede sig efter Vejret, varede tre til fire Uger. Allerede før den Tid var noget af Sæden aftærsket: til „Magasinkorn“ (Skattekorn) og Sæderug, til Brødkorn og Maltkorn samt til Fedning af Svin og Gæs. Men først når Rugsæden var tilende, blev der for Alvor taget fat på Tærskningen, og denne varede til langt ind i Foråret, fordetmeste til Midten af Maj. Som oftest var det dog kun to Tredjeparter af Kornet, der blev aftærskede; Resten fik Kreaturerne i Strået, og det var 60 til 70 Traver „Skaftkorn“. Husmændene, Søren og Jakob, hjalp Karlene med at tærske. Når Kornet skulde renses, måtte endogså Pigerne på Loen. Sæden blev først kastet med en Skovl til én Hånd; dernæst kom $\frac{1}{2}$ Skæppe ad Gangen i et Sold, og nu gjaldt det om, at snurre dette således rundt, at Avner og Stråstumper, som var fulgte med ved Kastningen, kunde samles i Soldets Midte og skummes af med Hånden. — Til Gengæld måtte Mandfolkene hjælpe Kvinderne med at slagte og støde Frugt til Most.

To store Vinterarbejder afbrød Tærskningen. Ved Midvintertid, når Isen på Haderslevdam kunde bære, skulde der skæres Rør. Dette Foretagende lagde Beslag på alt.

det Mandskab, Sognefogeden kunde samle, på Smeden og Hjulmanden, der lod sig leje, samt på Karle og Dreng, som låntes hos Naboerne; der kunde være henimod en Snes til at skære, binde og slæbe op. Udbyttet var henimod 200 Traver à 20 Bundter, og altså havde Iver Iversen ikke alene til eget Brug, men også en Del at sælge. Sommetider kom en Række Slæder fra Gramgåsed for at hente Rør i Fredsted. Kort efter Nytår måtte Folkene til Skovs. Det kunde hænd, at Træer blev solgte på Roden, og enkelte År var der nok af Vindfælder; men fordetmeste skovede Sognefogeden både til Husbehov og til Salg. Navnlig synes han at have holdt Amtmanden i Haderslev, Gehejmeråd Stemmann, med Brænde, og et og andet tyder på, at det har smigret hans Forfængelighed at have så fornem en Kunde. — Extrairndtægt fik han ved at afbarke Egetræerne og handle med Skomagerne, som i de Tider selv garvede alt Læderet.

Når det lakkede ad Forår, fik Bønderne travlt med at gærde; thi endnu omkring År 1800 stod Risgærder og levende Hegn Side om Side i Nørreslesvig. — Omtrent samtidig begyndte det øvrige Markarbejde. Først blev der pløjet til Havre og Ærter, så til Byg og sidst til Boghvede; Såningen gik for sig i samme Orden som Pløjningen. 1782 og 1787 begyndte Iver Iversen at pløje den 7. April, og sidstnævnte År var al hans langstråede Sæd sået den 23. Maj. I det kolde og våde Forår 1784 fik han først Ploven igang den 22. April, og da blev han ikke færdig med at så Byg før den 29. Maj. Det er de to Yderpunkter, hans Regnskaber angiver. Til Boghveden blev der pløjet sidst i Maj eller først i Juni, og der gik en Uges Tid, før der var tilsået.

Husmændene, som havde hjulpet til ved de første Markarbejder — „plauet“ og „ladet Mogvogn“ —, måtte i Mosen ved Midten af Maj. Man nøjedes med Skæretørv, indtil Købmand Lars Nissen i Flensborg lærte sine Landsmænd at lave Formtørv (1793 beskrev han Fremgangs-måden i Provinzialberichte). Fra første Færd kørte man Tørvejorden op på en Stenbro eller et Fjællegulv, hældte den over med Vand og æltede den ligesom Klincler; Tørvene blev strøgne én for én på samme Måde som Mursten. Men snart lærte man at hælde Tørvejorden i Rammer, der stod på Marken og rummede tre Gange fire. „Når man har strøget Formen af,“ hedder det, „og løfter den, se, da står der 12 Tørv“. Det er øjensynligt, at den ny Opfindelse blev betragtet næsten som et Vidunder: der kunde graves Tørv, hvor det ikke før var muligt; Arbejdet var lettere og Varerne bedre. Hurtigt synes Skikken at have bredt sig over en stor Del af Slesvig; i hvert Fald var det ikke ualmindeligt omkring År 1800, at Sønderjyder udlånte Penge mod årlig at få et Læs Formtørv i Rente af hver 10 Rigsdaler. 1784 har Iver Iversen første Gang anført Udgifter til Tørvegravning. 1817 lod han stryge over 100,000 Stykker, 26,800 til eget Brug, 73,700 til Salg; — de kostede ham 20 Rigsdaler 45 Skilling foruden Øl og Mad til Tørve-graverne.

Iver Iversen har gjort Optegnelser om Høsttiden fra Forsommeren 1783 til Efteråret 1788. I det første År var det særlig godt Høstvejr; da begyndte Høsletten i Engene den 28. Juni, og den 22. Juli var der indaget; den 1. August begyndte han at meje, og allerede den 28. i samme Måned kom den sidste Kærv i Hus. Værst var det 1786, da Kornhøsten ikke begyndte før den 25. August

og trak ud til den 22. September. Herom skriver Sognefogeden: „I dette År var det en bedrøvelig Høst med Regn og Storm; ja det regnede i 8 til 12 Dage bestandigt, så at der i den Tid ikke kom et Neg ind. Den 14. September begyndte det med godt Vejr igen, (og dette varede) til den 23. September, så gav det Regn igen. Ellers kom dog Kornet skikkelig godt i Huse. Herren være derfor lovet.“

Der blev skåret Siv, når Vejret hindrede Folkene i at tumle med Kornet. Om Efteråret var der Travlhed med Hør- og Humleavl.

Besætningen var anselig, men af vekslede Størrelse. I gode År kunde Iver Iversen købe mange Kreaturer og tilmed tage „Græsleje“ af fremmed Kvæg. (Der er Exempel på, at han fik Ulden af henimod en Snes fremmede Får og Lam, som havde gået Sommeren over i hans Kobler). Var der Fodertrang, måtte han derimod tinge Græsning i Landsbyer, som lå adskillige Mil fra Fredsted; således i Sest tæt ved Kolding. — Uden Hensyn til Afgrøden vekslede Studenes Tal ved de årlige Køb og Salg. I Årene 1779 til 1786 „indbandt“ Sognefogeden hvert Efterår: 28 til 34 Stude, 8 til 10 Stykker Ungkvæg og ligesåmange Kør, 8 Heste samt 13 til 15 Får; desuden havde han et Par Sør og adskillige Grise. Når det ikke var Oldenår, blev Svinene satte på Sti ved Midten af Oktober, og samtidig blev nogle af Hestene tagne ind; de øvrige Dyr kom på Stald i Begyndelsen af November. — I Nørreslesvigs anselige Bøndergårde var dengang tre Stalde: Kostalden i Indhuset, Hestestalden i en af Udlængerne og Studestalden i en anden; således også hos Iver Iversens, hvor Studestalden kunde rumme 34 Stykker foruden Ungkvæget.

I den Grad optog Besætningen Bøndernes Interesse, at Folk, som kom i Besøg, strax skulde ud at se på „dem Stud’“.

Næppe nok var Studene tagne ind, før Handelsmændene indfandt sig. Det hændte, at hele Besætningen blev solgt på engang, og så rejste Sognefogeden rundt og købte nogle Stykker her og der, indtil han atter havde et passende Antal; men disse Dyr var et eller to År yngre end dem, han havde solgt. Handelen blev altid afsluttet på den Betingelse, at Sælgeren skulde beholde Kreaturerne til sidst i April. — Ved Indkøb af Heste og Kør måtte Folk se sig for; thi Bønderne satte en Ære i at gøre „en god Handel“, og Spot og Skade fulgtes ad, når En lod sig narre. Derimod herskede der stor Ærlighed i Studehandelen, hvor det gjaldt om at holde Kunderne til Huset; Sælgeren vågede nøje over, at Studene blev afleverede i fortrinlig Stand, selv om han skulde fodre dem et halvt År, efter at der var drukket Lidkøb.

I Begyndelsen af Maj blev de ny Stude og den øvrige Besætning slået på Græs i Skoven; og så overflødigt var Sognefogedens Vinterfoder, at han til den Tid kunde have halvfemte Hundrede Lispund Hø at sælge.

Man skulde mene, at Bøndernes Regnskabsbøger først og fremmest gav et Overblik over deres Indtægter og Udgifter; men dette er dog ikke Tilfældet. Gennemgående førte Folk kun Bog over „Ind- og Udgæld“ (Credit og Debet). Nu og da forsøgte de at få Rede på, hvad der blev brugt i et bestemt Øjemed, og hvad der kom ind for en og anden Vare; men Talstørrelser, som årlig var ens, blev ikke opskrevne, og samlede Opgørelser tænkte Ingen på. — Vil vi forsøge at danne os en Mening om Iver

Iversens Bruttoindtægter, må vi tage Hensyn til, at Alt, hvad der blev brugt i Husholdningen, var taget forlods ud af Gårdens Avl. Traditionen beretter, at Huset var et godt Madsted, hvor også Sognets Fattige daglig hentede deres Del af Gryn, Mel, Brød og Sulevarer; Regnskabsposterne tyder ligeledes på, at her har været fuldt op af Føde- og Drikkevarer. Omtrent hver 16de Dag blev 10 Skæpper Rug malet alene til Bagning; til Mel og Gryn blev der i Årets Løb brugt 30 til 32 Tønder Korn, og noget mere kunde gå med til Øl og Brændevin. — Således i Regnskabsåret 1787 og 1788 (fra Høst til Høst) til Øl 23 Tønder, 2 Skæpper Byg, til 286 Kander Brændevin 13 Tønder Byg, Rug og Boghvede, men vel at mærke, i det År gjorde Iver Iversen sin Datters Bryllup. — Da det ikke kunde falde Sognefogeden ind at blande sig i sin Kones Sager, savner vi Oplysninger om Indslagtingen samt om Forbruget af Smør, Ost og så videre; ligesålidt er der gjort Rede for Hør, Uld, Skind og andre Beklædningsgenstande. — Efter Sigende blev det anset for en Skam at gå til Kræmmeren, når det ikke gjaldt Silketøj til en Brudekjole og anden Højtidsdragt.

Vi ser, at Magasinkornet og andre Extraskatter blev ydede in natura, samt at Husmænd og Håndværkere for største Delen blev betalte med Gårdens Produkter; men om Størrelsen af Skatten er der ingen Oplysninger, og hverken Daglejen eller Tuskhandelen lader sig beregne. Salget af Smør, Svin, Lam, Gæs og Småcreaturer ved vi heller ikke noget om.

De fleste Penge kom ind ved Studehandelen, og denne var så meget mere indbringende, som Sønderjyderne var fri for den anselige Told, der blev opkrævet ved Udførsel

fra Kongeriget. I Årene 1783, 1786 og 1798 fik Iver Iversen henholdsvis 627, 718 og 832 Rigsdaler for 34, 35 og 32 Stude. Af Korn blev der i Årene 1785 til 1788 solgt henholdsvis 76, 70 og 104 Tønder for 750, 680 og 573 Mark. 1786 gav Salget af Træ og Rør 260 Mark. — Vi tør vistnok anslå et godt Års Bruttoindtægt til 1200 Daler (à 3 Mark), og det var en betydelig Sum i de Tider.

Omfanget af Iver Iversens offentlige Regnskaber fører til den Slutning, at hans Bestillinger som Sognefoged har optaget hans meste Tid. Når han desuden skulde føre Tilsyn med sin store Bedrift og afslutte de nødvendige Handeler, var det sikkert med Nød og næppe, han selv kunde så sit Korn samt gå foran med en Le i den travleste Høsttid. — Hans Folkehold var da også betydeligt. Skønt Husmændene og deres Kvinder gjorde en stor Del af Gårdens Arbejder, var der til Stadighed to Karle, en Dreng og to Piger, desuden en „Tredjekarl“ og en Malkepige om Sommeren samt en Studerøgter om Vinteren; han var som oftest Nørrejyde.

Når Folkene blev fæstede, fik de nogle Skilling i „Gudspenge“. Halvårslønnen var for en Karl 6 til 8½ Rigsdaler; Røgteren fik ligeså meget, i hvorvel en Del af hans Indtægt bestod i Drikkepenge og følgelig var usikker; Drengen og Pigerne fik omtrent det Halve. Husbonden måtte betale Kopskat for hele sit Tyende; en Karl, der var „Nationalrekrut“ og fri for Skat, krævede til Gengæld „en Madpose til Mustring“. Både Piger og Karle fik desuden Hør og Uld samt Træ til to Par Træsko.

Der var jævne og fortlørlige Forhold mellem Husbond-folket og Tyendet; men Sognefogedens Husholdning adskilte

sig dog fra de øvrige Bønders derved, at Folkene om Middagen spiste for sig selv — i Køkkenet; og denne Skik er så meget mærkeligere, som der endnu omkring År 1700 var Herregårde i Koldingegnen, hvor Tyendet indtog sine Måltider i Fruerstuen. — I de lange Vinteraftener var derimod Alle samlede i Dagligstuen. Når Sognefogeden ikke sad ved sit Chatol og skrev og derfor krævede Tavshed, blev der fordetmeste fortalt om Nisser og Troldtøj, Varsler og Gengangere; da kom der tit en Gysen over dem alle, og det hændte, at selv Forkarlen blev så bange, at han ikke turde gå ene ud til Hestene. — Gamle Røgttere, som kunde mange Historier fra fremmede Egne, stod højt anskrevne.

Intet Emne har fængslet Bøndernes Opmærksomhed mere end Kvægpesten, og om den foreligger der så mange flere Beretninger, som det Afspærringssystem, den medførte, tvang så at sige hver Mand til at skrive Breve. Den efterfølgende Skildring hidrører i det Væsentlige fra en Brevvexling, som Trøjborgs Ridefoged har ført med Almuen, samt fra Optegnelser i Bøndernes Dagbøger; til Indledning fremsættes en Side af Jef Tygesens Regnskabsbog, hvor han skriver: „Anno 1744 straxen efter Nytårsdag lod sig en usædvanlig Stjerne se på Himlen om Aftenen Klokken 7 slæt udi Sydvest med et Ris op fra sig, og (den) gik neder udi Vesten til Norden så ungefær Klokken 11 til 12. Mens hvad kommer herefter? Stor Syndestraf! Anno 1745 om Pintsdagstid begyndte Fæsygdom hos mig, som var den første i Byen, og tog mig sex Stykker fra det ene efter det andet. Så blev det hos mig stille indtil Allehelgensdag, så begyndte det igen og tog alt det, jeg havde, undtagen én Ko, som gik Sygdommen igennem.

Og den gode Gud gjorde det så godt for os, at vi hjalp os vel med den samme om Vinteren og fattedes intet enten Melk eller Smør“. *)

For Nørreslesvigs Vedkommende begyndte Kvægsygen hos Christen Mamsen i Søndervollum (2 Mil nord for Tønder). Gården blev strax afspærret; Naboerne måtte stadig holde Vagt ved Indgangene, og Beboerne havde kun skriftlig Forbindelse med Omverdenen. Den 11. Marts skrev Ridefogeden til Bolsmanden: „Velagte Christen Mamsen! Det gør mig hjertelig ondt, at Eder så stor Ulykke er tilslået. Dog kan det blive godt, om den fromme Gud vil bevare de Omliggende; thi så kan Mange endda hjælpe én Mand eller to. Ellers haver jeg igår med største Forundring fornummet, at I ikke efter Hans Kongelige Majestæts Forordning og efter min derpå grundede Ordre så strax haver ihjelslaget det syge Kvæg, mens ladet samme leve, indtil det af sig selv er dødt. Jeg havde ikke ventet af Eder, som en fornuftig Mand, så stor Formastelse, og får I da at stå Eders egen Fare i sin Tid. Ved den Expresse, som afleverer dette ved Søndervollum Bro, befales Eder endnu engang under Æres og Velfærds Fortabelse, at, ifald endnu i Eders Stald skulde findes mere sygt Fæ, I det da ufortøvet ihjelslår og nedgraver. Så må også under samme Straf hverken I selv eller nogen af Eders Folk uden nærmere Ordre komme udenfor Eders Hus. I Særdeleshed må I tage Børnene vel iagt, som ikke betænker, hvor betydelig denne Sag er. Jeg forbliver Eders — —“. To Dage senere stod Christen Mamsens Stalde tomme; 10 Stykker Kvæg var slæde ihjel, og 21 var selvdøde. Somme Folk

*) Jef Tygesen var Bolsmand i Emmerlev (Højeregne). Hans Regnskabsbog begynder 1743.

troede, at nu, da der ikke var mere sygt Kvæg i Byen, var der ikke længere Fare for Smitte. Der lyder som et lettende Suk, idet en af Naboerne skriver: „Velædle Hr. Forvalter! Eftersom De af Deres Kærlighed og Omsorg for os nu bedrøvede Underdaner her udi Søndervollum haver gjort sig den Umage udi disse forbigangne Dage at rejse til os angående den smitsomme Syge, som hos Christen Mamsen haver grasseret, da haver vi nu idag ved dette lidet Skrivelse villet give Hr. Forvalter Clausen vores Tilstand og Lejlighed tilkende. Gud være lovet, endnu er (vi andres) ganske sundt alt tilsammen. — — (Jeg) forbliver velædle Hr. Forvalter Clausens beredvilligste Tjener. Iver Andersen.“ Endnu den 16de hedder det: „Fæet er Gud ske Lov sundt og veltilpads i Søndervollum“. — Christen Mamsens Stalde blev rensede, og Vagterne blev inddragne; men Trygheden og Friheden varede kun kort. Der gik ikke en halv Snes Dage, før Kvægpesten viste sig i andre Stalde, og så blev hele Byen afspærret. Den 26de skriver Ridefogeden: „Som Sygdommen sig nu desværre videre i Søndervollum imellem Hornfæet udbreder, og Byen derfor i allerunderdanigst Følge af den Kongelige Forordning idag med Vagt er vorden omsat, så gives sligt Indvånerne i bemældte By herved tilkende, og befales der i Kraft af allerhøjstbemældte Forordning, at de hverken selv eller nogen af deres Tjenestefolk eller Børn under Straf af Tugthus eller Skubkarre lader sig antræffe udenfor Byen på 50 Skår nær ved de anordnede Vagter. Og pådet de ikke skulle lide Mangel for noget, så sættes en Pæl ungefær midt imellem Vagten og Byen, hvorpå Bymændene daglig i den derved hæftede læderne Brevtaske kan lægge deres Breve og deri mælde, hvad de behøver. Sådanne

Breve må præcise hver Morgen Klokken 10 slæt aflægges, hvor det siden af nærmeste Vagt, såsnart Manden, som det aflægges, er bortgået, skal vorde afhentet og videre befordret, så og, hvad der forlanges, dem der blive tilført. Angående deres forestående Arbejde skal med det forderligste efter Omstændighedernes Beskaffenhed nærmere Anordning blive gjort, og hvad i sådan og andre Måder bliver at anordne eller på Indvånernes Breve at svare, skal ved ovenbemældte Pæl og i den derved hæftede Brevtaske blive aflagt“. I Indberetningen fra Trøjborg til Stiftbefalingsmanden hedder det: „Vi begyndte at fatte et trøsteligt Håb om, at den barmhjertige Gud skulde have set til os og af Nåde styret Sygdommens videre Udbredelse. Mens jeg må desværre herved for deres Excellence i dybeste Underdanighed indberette, hvorledes denne farlige Sygdom forleden Nat og to Nætter tilforn sig på ny — uagtet at alle optænkelige Anstalter ere blevne gjorte, og al mulig Forsigtighed bleven brugt — i trende andre Huse altfor kendelig haver ladet se og finde, så at på et Sted 5, på det andet Sted 4 og på det tredje Sted 2 Stykker Fæ allerede er døde og nedgravne“.

Bønderne vidste Råd for „Edder og Trolddom“; men selv så kraftige Medikamenter som Uld af den gyldne Vædder, Oldermansharnisk og Johannespestilentsrod var virkningsløse overfor Kvægpesten. Ridefogeden søgte Bistand hos Autoriteterne og fik til Svar, at Meget var prøvet; Alt havde været forgæves. Et kostbart Pulver, han selv havde opspurgt og sendt til Søndervollum, gjorde ikke ringeste Nytte. — Sygdommen tog rivende Overhånd. Allerede den 28. Marts skrives der: „Velædle Hr. Forvalter Clausen gives herved tilkende, at Sygdommen dis-

værre sig jo længer og mere udbreder; thi såsnart Noget er ihjelslagen og kast i Kulen, så fanger det an med noget andet — —“. For de omliggende Landsbyer blev Faren så meget mere overhængende, som det var vanskeligt at holde Søndervollum helt afspærret. Betlere indsneg sig, og Folk modtog dem. Clausen kunde længe nok skrive, at dette var „utidig Medlidenhed eller rettere at sige ubesindig Selvrådighed tvert imod Kongelig Majestæts Befalinger“. Hverken Formaninger eller Trusler gjorde Virkning. Det var hver Mand vitterligt, at der kun sjældent stod tilbørlig Magt bag ved Øvrighedens strænge Ord, og ifølge Datidens Tænkemåde var just her et Punkt, hvor det gjaldt om at lyde Gud mere end Mennesker. „Værer barmhjertige,“ lød det stadigt, „så skal Eder vederfares Barmhjertighed“, og nu, da der Dag og Nat blev råbt om Nåde, hverken kunde eller vilde man jage dem bort, der „kom i Guds Navn“. — Også andre religiøse Betragtninger gjorde sig gældende. — Som bekendt findes endnu den Tro, at Menighedsbønnen for Syge medfører en Vending til Liv eller Død. I forrige Århundrede satte man endnu mere Lid til de synlige Virkninger af Samfundsbønnen, og det var da ikke underligt, at de Indespærrede enstemmigt krævede Adgang til „Kirken og Guds Hus“. — Særlige Fordringer fremkom som Følge af, at Bolsmand Niels Tygesen døde, samtidig med at Byen blev afspærret. Herom skriver en af hans Slægtninger til Ridefogeden: „Ydermere må vi af Eders Skrivelse fornemme, at I og vores Sognepræst, ærværdige Jacobæus, skal have gjort den Aftale, at voris afdøde Medbroder, salig Niels Tygesens Lig, ej måtte komme til Kirkegården og blive begravet ved hans Forfædre, mens skulde hensættes til en Side udi

Huset og med Sand overhylles, hvilket hans efterlevende Hustru og Børn med stor Jammer og Klage fortryder, vi andre Pårørende ligeledes. Vi andre Gamle, som går og bereder os hver Dag til Døden og vide ikke en Dags Frist, må vel ske, vi skulle alle ligeledes medhandles, og vi aldrig haver hørt, at ærligt og kristeligt Folk jo måtte komme i Jorden, når det begærendes blev, om det endog var udi den grummeste Pesttid iblandt Menneskene. En stor Jammer er det og for os, at vi skal være udelukket af den kristne Menighed udi disse Passionstider (og hindrede) i at betragte vor Herre Jesu Christi Død og Lidelse, som skal alt være sket for den Landestraf, som Gud af Himlen haver udsendt over os og andre på voris Kvæg, (og) som dog kommer så vidt, som Gud det vil have, og ikke videre.“

Indbyrdes Stridigheder forøgede Mismodet. De Bols-mænd, hvis Kvæg endnu var sundt, var overdrevent ængstelige; de, der ikke længere havde noget at miste, udviste ikke tilbørlig Forsigtighed; hver Dag kom der ny Klager til Trøjborg. Blandt andet blev der anket over, at det døde Fæ var så slet tildækket, at Ravne og Krager holdt til ved Kulen, og Gødningen fra de smittede Stalde blev kørt forbi Naboernes Gårde, når Vinden stod på, og at Kvæg, som kunde føre Smitte med sig, løb over hele Græsmarken. I den Anledning skrev Forvalteren: „Det er mig idag bleven berettet, at nogle Indvånere om ikke alle skal have været så ubetænksomme og dumdristige at jage deres Fæ ud og lade det gå over hele Marken, som da i sig selv er ligeså meget, som (om) de med Vold og Magt vilde også påføre dennem Sygdommen, som endnu ved Guds Nåde derfor er forskånede. Sker sligt af Dumhed, da er det noget, som jeg af Søndervollum Mænd ikke haver ventet,

og sker det af en djævelsk Misundelse, som jeg dog ikke tror, da var det en fordømmelig Synd at lade sådan mere end hedniske Omgang gå ustraffet bort, som sandeligen ikke heller skal ske, ifald jeg derom kan få tilforladelig og bevislig Oplysning“. — De Pågældende afviste Klagen, og udtalte det Håb, at Hr. Forvalteren ikke vilde lade denne løgnagtige Beretning forblive ustraffet.

Før Foråret var tilende, udbrød der Kvægepest i adskillige Nabobyer i Døstrup, Brede, Visby og Emmerlev Sogne, og snart rasede den over hele Nørreslesvig. På Trøjborg Gods døde 3,077 Stykker Kvæg i Løbet af 13 Måneder; ikke få Storbønder måtte af med 30 til 60 Stykker; de fleste Husmænd mistede deres eneste Ko. — Herom skriver Anders Petersen (Ørsted): „I dette År (1745) var Landet fuldt af Kvæg; eftersom Handel og Vandel ej fuldstændig kunde bruges af Frygt for Fæsygdommen, som daglig nærmede sig til Norden. Da vi havde Kornet indavlet, begyndte den her i Byen, hvor der til den Tid var 300 Stykker Hornkvæg, hvoraf kun 15 Stykker bleve levnede, nemlig 6 Kør og 9 Ungkræ. Af disse vare 4, som ikke bleve syge, og 11 gik Sygdommen igennem; det var alt levende Fæ i Ørsted By. — — Jeg vil endnu love Gud for sin Nåde, at vi beholdt en Ko og en Stud, som gik Sygdommen igennem“. — Hans Optegnelser viser, hvorledes Pesten ligesom en Flodbølge i et Tidsrum af 36 År gik tre Gange henover Nørreslesvig. Efter 1746, da den var gået længere mod Nord, forløb nogle År, i hvilke Sønderjyderne blev nogenledes skånede, endskøndt ikke få købte Kvæg i smittede Egne, hvor det var billigt tilfals, og derved førte Sygdommen ind i deres egne Stalde. Faren blev afvendt 1749, endskøndt det dengang så truende ud.

1754 hedder det: „I dette År hørtes intet om Fæsygen“, og i de nærmest påfølgende År bliver den end ikke nævnet. Men 1762 siges der, at den daglig breder sig; 1763 kommer den til Ørsted; 1764 „grasserer den såre stærkt“ rundt om i Haderslevamt, og 1765 er Forholdene ikke stort bedre. Fra 1766 til 70 forekom den endnu her og der; 1769 blev Ørsted atter besøgt, og samtidig var her Misvæxt. Knuget af den Nød, han så i sin Hjemstavn, og fuld af Frygt for Fremtiden, skrev Anders Petersen 1771: „Da alt Landet nu er nedsunket i Armod, forefalder mange Konkurser, så Gårdene koster kun lidet. De Fattiges Antal er utalligt, og Betlere ser man i store Skarer. Mange lide stor Hunger, og den Ene kan ej hjælpe den Anden; Mange give sig til at stjele og røve, så man næppe er sikker i sit eget Hus“. — Her er dog Vilkårene i det Hele taget skildrede med for mørke Farver. Endnu var der adskillige Bønder, der havde Noget på Kistebunden; et Par frugtbare År med gode Kornpriser hjalp atter mange Bolsmænd på Fode, og dette skete så meget lettere, som der på samme Tid var Fred for Pesten. Men de Hjelpe-løses Tal var unægtelig stort, og Forbrydelser forekom i Mængde; blandt andet fortælles der, at „en Del Kirker i Haderslev Amt blev bestjålne, (1773) og i en af dem fandt man en Seddel på Alteret med følgende Påtegning: „Ussel Kirke! Fik kun 2 Rigsdaler. Denne er den tolvte Kirke, vi have besøgt“. — 1776 var der Kvægsyge i Rendsborg-egnen; 1777 forekom den „her og der sønderpå, men bredte sig ikke vidt“; 1778 optrådte den „syd for Flensborg, som gav megen Frygt overalt“, og 1779 nåede den atter Nørreslesvig. Den forknytte Stemning, som nu indtrådte, giver sig tilkende, idet Meldingen om de første

Tilfælde slutter med Udråbet: „Gud hjælpe os alle!“ — Næste År bredte den sig stadig, og 1781 var den endnu voldsom. Da udsendte Regeringen en „Podemester“, som gik fra Gård til Gård og vaccinerede Kvæget. „Men“, siger Anders Petersen, „dette havde onde Følger; thi inden den virkelige Sygdom kom, var der meget, som døde af Svulst og Forrådnelse, så at selv gennemsyget Kvæg krepere.“ Som Følge heraf indgav Bønderne et Andragende, hvori det hedder: „Vi klage ikke over Gud, når det behager ham at hjemsøge os, men over de onde Mennesker, som have forført vor gode Regering til at styrte os i Armod og bygge deres Fordel på vor Ulykke.“ — 1782 standsede Pesten, og i Løbet af en halv Snos År var dens Følger forvundne *).

Idet Uddragene sluttet, må Forfatteren benytte Lejligheden til at bringe en hjærtelig Tak til alle de danske Sønderjyder, der åbnede ham deres gæstfri Hjem. Særlig Tak bringes de Mænd, som stod ham bi med Råd og Dåd: Gårdejer Iver Friis (Fredsted ved Haderslev), Sekretær L. Hinrichsen (Gram), Godsinspecteur F. Jensen (Gram), Proprietair Jessen på Peberbjerg (Als), Proprietair C. Knudsen på Lysholm (Als), Godsejer Knudsen til Trøjborg (ved Tønder), Proprietair Vilh. Mussmann på Mariegård (ved Haderslev), Gårdejer Philip Møller (Jægerup ved Vojens), Proprietair T. H. Nicolajsen på Skadsgård (ved Tønder), Gårdejer Hans Nissen (Viby på Als), Dyrlæge J. P. Schmidt (Haderslev). — Er det lykkedes, at give et Billede af

*) Omtrent en Fjerdingvej øst for Gram ses endnu nogle sammensunkne Stalde fra Kvægsygens Tid. De er opførte ude på Marken, op til et højt Dige og har Græstørvsvægge; der er en halv Snos Alen imellem hver, og i ingen af dem har der været Plads til mere end én Ko.

Nørreslesvig, som Sønderjyderne vil kendes ved, da skyldes dette hovedsagelig disse Mænds Beredvillighed til i enhver Henseende at bringe Ofre for det dem så kære Fædreland.

Anno 1746. d. 9 Januarii
 Var jeg i Hjerpsted og var
 Fadder til et Barn, og som jeg
 kom hjem om Aftenen
 faldt Hest med mig og slog mit
 ene Ben i Stykker og det
 elendelig. Og som jeg brugte Doctor
 Hr. Lorentzen til at læge
 det, haver jeg derfor givet hannem: først en halv Tønde Rug
 er 3 Mark, nok rede Penge 18 Mark, nok 2 Skæpper Byg er
 1 Mark, nok rede Penge 24 Mark, er tilsammen 46 Mark. Til
 Bødelkonen i Tønder 15 Mark, nok aparte til Stalberg 15 Mark
 er udi alt 76 Mark". — De sidstnævnte var vel „kloge Folk“.

21

Fig. 21: Bolsmand Jef Tygesens Håndskrift (fra Emmerlev ved Højer): „Anno 1746 den 9de Januarii var jeg i Hjerpsted og var Fadder til et Barn. Og som jeg red hjem om Aftenen, faldt Hesten med mig og slog mit ene Ben i Stykker og det elendelig. Og som jeg brugte Doctor Hr. Lorentzen til at læge det, haver jeg derfor givet hannem: først en halv Tønde Rug er 3 Mark, nok rede Penge 18 Mark, nok 2 Skæpper Byg er 1 Mark, nok rede Penge 24 Mark, er tilsammen 46 Mark. Til Bødelkonen i Tønder 15 Mark, nok aparte til Stalberg 15 Mark er udi alt 76 Mark“. — De sidstnævnte var vel „kloge Folk“. (Jævnf. Holbergs Barselstue Act 3, Scene 2—6).

*) „Slesvigske Bøndergårde“ indeholder 228 Sider (stor Kvart) og 260 Figurer. Gennem „Udvalget for Boggaver“, ved Henvendelse til Dr. Winkel Horn (Blågårdsgade, Kjøbenhavn) fås Folkeudgaven for 4 Kroner. Tillæget (Registre m. m.) indeholder 72 Sider og 33 Figurer, hvoraf største Delen er Kort.